

PAPP GÁBOR

Konformitás és nonkonformitás az elítéltek körében – egy empirikus vizsgálat eredményei

Az elítéltek gondolkodási mintáinak (sémáinak) vizsgálata több szempontból is indokolt lehet. Egyfelől saját jogon, olyan kérdések válaszolhatók meg általa, mint például a csoportformálódás, a külső csoportokkal szembeni és a saját csoport összetartozása, illetve az ezeket befolyásoló tényezők stb. Ezen túlmenően az elítélti világnézet összefüggéseinek feltárása azért is fontos, mert annak a börtön falain túl is jelentős hatása lehet, hiszen nincs ok azt feltételezni, hogy a szabadultak értékrendszere alapjaiban eltérne a még bent lévőkétől. Mindez a börtönben dolgozó és általában a börtönüggyel foglalkozó szakemberek, illetve a büntetőpolitika formálói számára tartalmazhat olyan információkat, amelyek a munkájukhoz felhasználhatók. Jelen tanulmány elsősorban az elsőként megfogalmazott célra fókuszált, hiszen egy hazai büntetés-végrehajtási intézetben egy időpontban készült kutatás adataira épül. A tesztelt elméleti modell és a mérőeszközök sokban hasonlítanak a korábban az amerikai kutatásokban használtakhoz. Annak magyarázatát kerestük, hogy milyen tényezők állnak az értékrendszer egyik meghatározó eleme – a társadalomhoz és annak reprezentánsaiként a személyzethez való (non)konformitás – háttérében. Ezek közül az intézetben elfoglalt pozíció, a társadalmi háttérjellemzők, a kriminális múlt és nézetek, a külső kapcsolatok fennmaradása, a szabadulás utáni időszakra vonatkozó várakozások, az elítéltekhez és a személyzethez való viszony, valamint az időtényező indikátorainak konformitásban betöltött szerepét vizsgáltuk.

Problémafelvetés

Lippmann óta tudjuk, hogy az emberek a környezetüket általában sztereotípiákon keresztül érzékelik, azaz a komplex valóságot néhány, többnyire egyszerű gondolkodási séma nyelvére fordítják le, így „értik” meg azt (Lippmann 1922). Hasonlóan vélekedett Luhmann is, aki szerint az egyének a külsődlegesként megélt, kaotikus és összetett realitáshoz a „komplexitás redukációjával” viszonyulnak, azaz a rendelkezésre álló információkat szűrőfolyamatokon keresztül érzékelik, amelyekkel azok

feldolgozhatóvá válnak számukra (Luhmann 2005). Ez a bizonyos értelemben természetes, ám torzításokkal együtt járó folyamat különösen érvényesülhet akkor, ha az egyénnek valójában nincs is közvetlen kapcsolata egy adott mikrovilággal. Ezt jól példázza a fegyintézetek életéről alkotott, és bizonyos esetekben a média által is megerősített kép. A fogvatartottokról (és akár a börtönőrökről is) minden bizonnyal a legtöbb embernek van valamilyen, általában nem kifejezetten pozitív elképzelése. A börtön az átlagember számára félelemmel, folyamatos fizikai erőszakkal, szexuális zaklatásokkal teli helyként jelenik meg, ahol a fogvatartottak monolit egységként állnak szemben a társadalommal, illetve annak „őreivel”. Abban, hogy átfogóbb és összetettebb képet kaphassunk a „börtönvilágról” a már érintett „mediatikus reprezentáció” mellett-helyett fontos szerepet tölt be a tudomány is. Ehhez egy lehetséges keretet nyújthat az egyik első, és évtizedek óta talán legnépszerűbb börtönszociológiai megközelítés, Clemmer prizonizációs elmélete. Írásom szűkre szabott keretei között arra vállalkozom, hogy ezen elmélet illetve a témával foglalkozó – hazaiak híján – külföldi kutatók teoretikus konstrukcióinak néhány tételét ellenőrizzem. Ezzel bizonyos szempontból a tudományos értelemben vett komplexitás redukciójának csapdájába estem, hiszen a prizonizáció, mint magyarázott jelenség „okait” keresem, pedig egyrészt nem minden esetben egyértelmű, hogy melyek az „okok” és melyek a „következmények”, másrészt pedig az is igaz, hogy okoknak is vannak okaik, amelyek feltárása elsősorban módszertani korlátok miatt nem lehetséges. Előjáróban arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy kutatás hazai viszonylatban előzmény nélkülinek tekinthető és az adatfelvételre csupán egy intézetben került sor. Utóbbi, tekintve, hogy a büntetés-végrehajtási intézetek nagyon sok szempontból különbözhetnek egymástól (pl. a végrehajtási fokozatuk, a helyi társadalomba való beágyazottságuk, a fogvatartottak társadalmi-demográfiai összetétele, fluktuációja stb. alapján) azért fontos, mert a kapott eredmények csak az adott kontextusra nézve általánosíthatók, következtetések csak ezzel kapcsolatban fogalmazhatók meg.

A prizonizáció, illetve a börtönön belüli konformitás és nonkonformitás alapkérdései

Az észak-amerikai börtönszociológia kezdetei, a múlt század harmincas-negyvenes éveitől a kutatások sora készült a börtön sajátos világával kapcsolatban. Ezen vizsgálatok legfontosabb eredményei néhány állításban röviden összegezhetők. Egyrészt megállapították, hogy a fegyintézetekben fogva tartottak egy elkülönült informális szerveződést hoznak létre, amely saját érték- és normarendszert (úgynevezett „rabtörvényt”) alakít ki és „működtet”. Utóbbinak két fontos, egymással szorosan összefüggő jellemzőjeként emelték ki a csoportkohéziót biztosító szerepet, amely a szélesebb társadalom (illetve annak intézetbeli reprezentánsaiként a személyzet) elvárásaival szemben szerveződik meg, ezáltal csökkenti a sikeres reintegráció esélyét. A korábbi kutatások egy másik felismerése az volt, hogy a fogvatartottak válaszai (így a rabtörvényhez való viszony)

korántsem írható le egy egységes mintázattal, ehelyett a különbségek szisztematikusan összefüggnek az intézetben elfoglalt formális és informális pozíciókkal (a különböző „rabszerepekkel”), a bekerülés előtti jellemzőkkel (importációs modell), továbbá a fegyintézet által generált frusztrációkkal és feszültségekkel (deprivációs modell). Valójában valamennyi későbbi tanulmány Clemmer prizonizációs elméletére hivatkozott, amelyben azt a „fegyintézetek társadalmi gyakorlatainak, erkölcsének, szokásainak és általános kultúrájának átvételeként” határozta meg (Clemmer 1940: 299). Munkájában a prizonizációs jelenséget befolyásoló tényezőket is vizsgálta, melyeket összefoglaló néven a „prizonizáció univerzális faktorainak” nevezett. Ezek között említette az ítélet időtartamát, a bebörtönzést megelőző kapcsolatok jellegét és fennmaradásukat a büntetés ideje alatt, a fogvatartottak informális rendszerébe való bekapcsolódás mértékét, a rabtársadalomhoz való viszonyt, továbbá az illegális tevékenységekbe való bekapcsolódás szintjét. Ezen tényezőkre hivatkozva alakult ki az évtizedekig tartó „deprivációs vagy importációs” kriminológiai diskurzus, mely két, hangsúlyaik tekintetében egymástól különböző – sokáig egymás ellentéteinek tartott – magyarázatmodell cáfolatára vagy igazolására épült. Ezek közül a deprivációs modell a rabtársadalom magyarázatában a szabad társadalom megőrzésére adott védelmi funkciót helyezte középpontba, abból kiindulva, hogy a „bebörtönzött bűnözők” a szabadság elvesztésén túl olyan, egyéb „kínokkal” (megfosztottság a javaktól és szolgáltatásoktól, a heteroszexuális kapcsolatoktól, az autonómiától, a biztonságtól) is szembesülni kénytelenek, amelyek bizonyos kollektív válaszütemek kialakulását és megerősödését valószínűsítik (Sykes 1956, 1958, Sykes–Messinger 1960). Az importációs megközelítés hívei viszont azzal érveltek, hogy a fogvatartottak múltja, illetve jelene a büntető igazságszolgáltatás szelekciós folyamatai következtében a relatíve homogén társadalmi háttere lehet döntő jelentőségű a fegyintézeti adaptációban. Főként Miller (1958) alsóosztálybeli értékrendszert bemutató munkájára hivatkozva (amelyben a balhé, a keménység, az eszesség, az izgalom, a „vaksorsba” vetett hit, valamint a tekintély elutasítása és az autonómia hangsúlyozása „fokális témáit” írta le, annak fő jellemzőiként) egyesek azt állították, hogy a börtönbüntetés előtti szocializáció révén elsajátított és rögzült mintákat az elítéltek magukkal hozzák a fegyintézetbe, ahol az új szituációkban alkalmazzák ugyanezeket (Irwin–Cressey 1962, Irwin 1970).

A prizonizációs téma kutatói az empiria oldaláról is többféle módon közelítették meg a fogvatartottak érték- és normarendszerét artikuláló rabtörvényt. Wheeler (1959) az elítéltek kultúrájának három aspektusát emelte ki, amelyekkel jól körvonalazhatók a későbbi operacionalizálási gyakorlatok főirányai. Ezen szerző szerint a rabkultúra egyik dimenzióját a fogvatartottak viselkedési mintái jelentik (amelyet „nyílt kultúrának” nevezett). Egy másik aspektusnak tekintette a fogvatartottak egyéni attitűdjeit és értékeit („zárt kultúra”), egy további pedig a börtönben lévők társaikra vonatkozó utóbbiakkal kapcsolatos becsléseit („észlelt kultúra”). Lényegében ez a hármas megközelítés érvényesült az elmúlt hét évtized kutatásaiban, és a felsoroltak közül is a középsőt, vagyis a sajátos érték- és normarendszert vizsgálták elsődlegesen. Ennek fel-tárására kétféle mérési technika terjedt el. Az egyik rövid állításokkal

kapcsolatban kérte a válaszadók véleményét és az ezek alapján képzett indexek segítségével mérte azokat (attitűdinális technika), a másik pedig hipotetikus konfliktusszituációk alapján térképezte fel a konformitás-nonkonformitáshoz való viszonyukat. Elemzésemben a prizonizáció mérésére az utóbbit használtam, de bizonyos véleménytípusok feltárására az attitűdalapú technikára is építettem.

A kutatás módszertana

A konformitás-nonkonformitás témakör, és összefüggéseinek feltárására kérdőíves kutatás készült, amelyre a Váci Fegyház és Börtönben került sor 2010. márciusában. A vizsgálat alapsokasága az intézetben fogva tartott felnőtt korú, férfi és jogerősen elítéltekből álló populáció volt, amelynek létszáma a kérdezés eszmei időpontjában 618 fő volt.¹ A kérdőívre végül 365 fő válaszolt, ami a teljes elítélti kör 59,1 százalékának felelt meg.² Azt ugyan nem volt ok azt feltételezni, hogy szisztematikus torzító tényezők eredőjeként állt volna elő az a végleges válaszadói kör, amelynek adatai rendelkezésre álltak az elemzéshez, de utólag volt lehetőség arra, hogy bizonyos szempontok szerint – a hivatalos és hangsúlyozottan anonimizált adatok alapján – összevessem egymással a válaszadókat és a teljes jogerősen elítélti állományt. Az összehasonlítás alapjául szolgált a büntetés-végrehajtási fokozat, a biztonsági csoportbesorolás, az életkor, a családi állapot, az iskolai végzettség, a bűncselekmény jellege, a börtönön belüli munkavégzés, valamint az ítélet időtartama. Ezek alapján úgy tűnt, hogy a kérdőívre válaszolók minden szempontból megfelelően reprezentatívnak tekinthetők a vizsgált sokaságra nézve, ugyanis lényegi eltérés egyik esetben sem volt kimutatható.³

Tanulmányomban a Wheeler által kifejlesztett és több munkájában is használt technikát alkalmaztam az elméleti függő változó, a konformizmus-nonkonformizmus mérésére (Wheeler 1958, 1961a, 1961b). Ez a mérési technika olyan hipotetikus konfliktusszituációkra épül, amelyek a fegyintézetekben potenciálisan előfordulhatnak, és azt jelzik, hogy az elítéltek mennyire követik vagy utasítják el a személyzet szerepelvárá-

¹ Eszmei időpontra (mely megegyezett a kutatás első napjával) azért volt szükség, mert a börtönpopuláció egy folyamatosan mozgó sokaság, amelynek létszámát a szabadulások, áthelyezések, illetve a bekerülések mérlege adja.

² Egészen pontosan 373 válaszadóval töltötték ki a kérdezőbiztosok kérdőívet, 8 esetben azonban a kérdőívek bizonyos blokkjai hiányosak voltak. A részleges válaszadás ezen eseteit a nem válaszolók közé soroltam.

³ Az egyetlen említésre méltó különbség életkor szempontjából volt a teljes és a részsokaság között. A koréves megoszlások alapján a fiatalabbak (elsősorban a húszas éveik elején járók) esetében felül-, a középkorúak között (a harmincas éveik derekán és a negyvenes éveik elején lévőknel) alulreprezentáltak. A két sokaságban az ettől idősebbek korfái viszont egymásra illeszkedtek. Mivel koréves gyakoriságok alapján történt az összevetés, az alacsony esetszámok miatt az eltérések nem mondhatók jelentősnek. Próbaképpen kialakítottam egy súlyváltozót az életkor alapján, de korcsoportok szerint. Majd a súlyozott állomány adatait összehasonlítottam a „minta” és a teljes sokaság változóinak megoszlásaival, és az arányok egyetlen esetben sem mutattak eltérést.

sait, vagyis az alkalmazásával feltárható, hogy mekkora a konfliktus a két csoport normái között. Fontos megemlíteni, hogy Wheeler viszonyítási pontnak az egyes szituációkban a személyzet tagjai részéről relatív konszenzust élvező választásokat tekintette, továbbá azokat, melyeknél a fogvatartottak többségi véleménye eltért ezektől (pontosabban a személyzetével ellenkező irányúak voltak). A magyar kutatásban a személyzetrel kapcsolatos adatok nem álltak rendelkezésre, így – eltérően Wheeler módszertől – a konformitás-nonkonformitás keretét nem „átlagtípus”, hanem „ideáltípus” alapján határoztam meg.⁴ A konformitás index kialakításához használt hipotetikus szituációk a következők:⁵

1. *Egy Gulyás nevű elítelt a legjobb tudása szerint dolgozik a fegyintézetben. Néhány társa megfenyegeti, hogy fogja vissza magát, és ne teljesítse túl a többiek számára kényelmes munkatempót. Gulyás továbbra is ugyanúgy folytatja a munkát, ahogy azelőtt.*

2. *Szabó elíteltnek a munkába-állítási és foglalkoztatási bizottság két munkalehetőséget kínál fel. Az egyik kemény és megerőltető, de Szabó számára olyan képzést ad, amellyel majd kint is boldogulhat. A másik könnyű és kényelmes munka, viszont ez nem ad semmiféle képzést a kinti munkavállaláshoz. Szabó a könnyebbik munkát választja.*

3. *Egy elítelt meggondolatlanul kisebb fegyelmi vétséget követ el. Ezért egy felügyelő fegyelmi lapot állít ki róla. Később három másik elítelt beszélget egymással az esetről. Kettő közülük hibáztatják a felügyelőt, amiért fegyelmi lapot állított ki. A harmadik, egy Fodor nevű elítelt viszont védelmére kel a felügyelőnek, aki szerinte csak a kötelességét teljesítette.*

4. *Deák és Budai elítelték nagyon jó barátok. Deáknak van 50 darab Rivotril tablettája, amit egy látogató csempészett be neki az intézetbe. Deák elmondja Budainak, hogy szerinte a felügyelet gyanakszik rá, ezért megkéri Budait, hogy rejtse el a tablettákat magánál pár napra. Budai átveszi a tablettákat és gondosan elrejtji.*

5. *Kocsis és Pintér elítelték szökésre készülnek. Megfenyegetik Szűcs elíteltet, hogy megverik, ha nem szerez nekik egy kötelet a munkahelyéről a szökéshez. Szűcsöt, miközben megpróbálja kicsempészni a kötelet, rajtakapja egy felügyelő, és azzal vádolja, hogy megakart szökni. Ha nem mond el mindent az esetről, komoly bajba kerülhet. Szűcs eloszlatná a ráterelődött gyanút, ha beárulja Kocsist és Pintért.*

A fenti helyzeteket a válaszadóknak aszerint kellett megítélniük, hogy egyetértenek vagy nem értenek egyet a cselekvővel, illetve az általa

⁴ Az, hogy a személyzet tagjait nem kérdeztük meg az egyes szituációkról, csak látszólagos hiányosság. Az alábbi szituációkban ugyanis valamennyi esetben az elítelt volt a cselekvő (akinek a választását kellett az egyetértés-egyet nem értés által kijelölt kereteken belül véleményezni), vagyis ez a nevelők és a felügyelők által bizonyos szintű „szerepátvételt” követelt volna meg. Mivel ezeket a helyzeteket a személyzetnek saját, azaz hivatalos minőségükben kellett megítélniük, így nehezen elképzelhető az, hogy abból kilépve, a nonkonform viselkedést preferálták volna. Ezen a „hivatalos” jellegű választások domináns irányai tekintetében pedig nagy valószínűséggel azonosak lettek volna az „ideáltípussal”.

⁵ A Wheeler-féle szituációkhoz képest csupán a cselekvő(k) neveiben volt eltérés, illetve a „csempészet” szcenáriónál annak tárgyát nem az eredetileg használt pénzösszeg, hanem a hazai körülmények között nagyobb kockázatot jelentő és kábítószerként elterjedt Rivotril tablettá jelentette. Ezért a javaslatért köszönet illeti dr. Lőrincz Józsefet és a Budapesti Fegyház és Börtön nevelőit és felügyelőit, akik a kérdőív előtesztelése kapcsán tették meg észrevételeiket. Azt, hogy a szituációk mennyire reálisak a hazai viszonyok között, jól mutatja, hogy a kérdés során több válaszadó is „számon kérte” a kérdezőt, hogy miért egy közelmúltban lezajlott eseménnyel kapcsolatban kérjük ki a véleményét.

választott cselekvési alternatívával. Kivételt csupán az utolsó szituáció jelentett, melyben az „Ön szerint mit kellene tennie Szűcsnek?” kérdésre a „Tisztáznia kellene magát azzal, hogy beszámol a felügyeletnek a két elítélt szökési tervéről” vagy a „Hallgatnia kellene és vállalnia a büntetést” válaszok egyikét kellett megjelölniük. Ebben az esetben az első válasz jelenti a „konform”, míg a másik a „nonkonform” döntési alternatívát. A többi hipotetikus helyzet közül az elsőben és a harmadikban megjelölt cselekvés képviseli a személyzet elvárásainak való megfelelést, a második és a negyedik pedig az ezzel ellentétes választípust. A konformitás mutatót – Wheeler technikáját követve – annak alapján képeztem, hogy hány válasz felelt meg az „ideáltipikus” személyzeti elvárásoknak. Ennek alapján a válaszadókat három csoportba soroltam: a „magas szinten konform” kategóriába azok kerültek, akik az öt szituációból legalább négyben „kötelességtudó elítéltként” válaszoltak, a „közepesen konform” esetben ez kettő-három szituáció, az „alacsony szintű konformitás” (azaz a magas szintű nonkonformitás) csoportjánál pedig nulla vagy egy szituáció „helyes” választását jelentette. Természetesen a konformitásmutató kialakításának ezen gyakorlata bizonyos hibalehetőségeket is magában rejt, például azért, mert a különböző szituációk korántsem tekinthetők homogénnek a bennük szereplő aktorok számát, ezek kilétét, a körülmények leírását, a döntési helyzetek egyértelműségét és egyéb szempontokat illetően.⁶ Vitatható az is, hogy a Wheeler által kialakított mérőeszköz Clemmer prizonizációs meghatározásának minden aspektusát lefedi-e. Wheeler érvelését elfogadva – amelyet az alábbi eredmények is megerősítenek – mindazonáltal úgy tűnik, hogy ez a technika alkalmas annak lényegi elemének megragadására. Az így képzett konformitás index és az ezzel összefüggő tényezők kapcsolatát keresztábrák segítségével mutatom be, amelyekhez minden esetben khi négyzet próbát (χ^2) és a Goodman–Kruskal-féle gamma tesztet (γ) használtam a kapcsolatok szorosságának mérésére.

A kutatás eredményei

A konformitás és nonkonformitás arányai

Elsőként azt a kérdést érdemes megválaszolni, hogy a magyar elítéltek mekkora hányada tartja követendőnek vagy elutasítandónak a személyzet részéről megfogalmazott elvárásokat. Az adatokból látszik, hogy a válaszadók hozzávetőlegesen 30–30 százaléka képviseli a szélsőségesen konform és nonkonform álláspontot, a fennmaradó 40 százalék pedig a vegyes választípust. Hogy ez sok vagy kevés, arra nem egyszerű megtalálni a „helyes” választ, hiszen a múltbéli, hipotetikus helyzetekre épülő kutatások többségükben Wheeler módszerétől (részben vagy teljes egészében) eltérő szituációkészleteket használtak, és egymáshoz képest is különböző módon határozták meg a konformitás és ellentéte kritériumait (Garabedian 1963, Glaser 1964, Ward–Kassebaum 1965, Wellford 1967,

⁶ Ezekről a hibalehetőségekről lásd bővebben Papp (2010: 105–113).

Troyer–Frease 1975, Alpert 1978, Rhodes 1979, Garofalo–Clark 1985). Néhány munka azonban az eredeti ötszituációs technikán alapult, ezek eredményeit összegzi az 1. táblázat.

1. táblázat A személyzet elvárásaihoz való viszony néhány korábbi és a magyar kutatás adatai szerint

A személyzet elvárásaihoz való viszony	Wheeler (1958, 1961a,b)	Atchley–McCabe (1968)	Slosar (1978) – nyitott szervezeti klímájú intézet	Slosar (1978) – zárt szervezeti klímájú intézet	Váci Fegyház és Börtön (2010)	Ebből: 18–30 évesek
Konform	34,6	33,7	47,0	30,0	28,5	14,5
Közepesen konform	51,4	48,1	41,0	52,0	41,1	42,7
Nonkonform	14,0	18,1	12,0	18,0	30,4	42,7

A táblázatból kitűnik, hogy a korábbi amerikai vizsgálati eredményekhez képest a magyar adatok a nonkonformitás irányába húznak, amely a nonkonform választípus magasabb, és a vegyes választípus alacsonyabb arányaiból adódik. Fontos megemlíteni ugyanakkor azt, hogy a fenti amerikai kutatások más korosztály, a fiatakorúak és a fiatal felnőttek számára fenntartott intézetekben készültek, Wheeler eredményei például 16–30 évesekre vonatkoztak. Ezt a korcsoportot nézve a magyar adatok még meglepőbbek, hiszen bár a vegyes választípust adók aránya hozzávetőlegesen megegyezik a teljes népességével, a személyzet elvárásait elutasítók hányada viszont lényegesen meghaladja azt, míg a konform válaszadóké elmarad attól. Természetesen ezek az eredmények csak korlátozott összevetésre adnak lehetőséget. Legalább két szempont nehezíti meg ezt az összevetést: egyrészt az, hogy más országokban (más társadalmi berendezkedés mellett), másrészt pedig eltérő történelmi kontextusban készültek az említett kutatások. Az összehasonlítás alapja ugyanis kizárólag az, hogy minden esetben ugyanazon eszközzel, zárt intézeti közegben került sor a konformitáshoz való viszony mérésére, a táblázatban szereplő adatok tehát csupán illusztrációs jellegűek. Ennél fontosabbak viszont azok a tényezők, amelyek a személyzet normáinak elfogadását, illetve elutasítását meghatározzák. Erre vonatkozóan az említettek közül elsősorban Wheeler olyan teoretikus és elemzési keretet adott, amelyet érdemes a hazai fegyintézeti kontextusban is megvizsgálni. Ezért tanulmányom további részében arra keresem a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják az elítéltek konformitását és nonkonformitását.

Szervezeti háttér mint konformitást befolyásoló tényező

A prizonizációs elméletet eredeti formájában a szigorú, őrzés-orientált fegyintézeti típussal kapcsolatban fogalmazták meg, valójában azonban

a büntetés-végrehajtási intézetek nagyon sokfélék lehetnek, például aszerint, hogy a „kontrollcélokat” vagy a „változási célokat”, illetve ezek kombinációját hangsúlyozzák működésükben. Ezen túlmenően a fegyintézetek általában belsőleg is differenciáltak, legtöbbször annak alapján, hogy szigorúbb vagy enyhébb fogvatartási feltételeket biztosítanak a különböző „körletekben” büntetésüket töltők számára. A korábbi vizsgálatok arra hívták fel a figyelmet, hogy a zárt intézeti feltételek önmagukban nem feltétlenül járnak együtt a „szolidáris oppozíciós” rabtársadalmi rendszer kialakulásával, az elsősorban a szigorúbb szervezeti klímájú intézetekre jellemző (Grusky 1959, Glaser 1964, Berk 1966, Cline–Wheeler 1968, Mathiesen 1965). Mivel a legtöbb prizonizációs adatfelvétel csupán egyetlen intézetre korlátozódott, ezért a kutatók általában ennek főbb jellemzőit ismertették, és ennek alapján indirekt módon vontak le következtetéseket a feltételrendszer rabtársadalomra gyakorolt hatását illetően. Ezen kutatások a szervezeti háttér különbségeit általában formális kategóriákkal ragadták meg, leginkább a büntetés-végrehajtási fokozattal, illetve a különböző biztonsági csoportokkal és szintekkel. Az alkalmazott módszerektől függetlenül a korábbi kutatási beszámolók szerzői között konszenzus volt abban, hogy a szervezeti jellemzők a deprivációs modellhez sorolhatók, azon az alapon, hogy azok szigorúsága elősegíti a rabtársadalmi rendszer összezárását a kívülállókkal szemben. Valójában azonban ezen logika leegyszerűsítésen alapul, hiszen azt, hogy az elítélt milyen típusú intézetben tölti majd a szabadságvesztését, a bíróság a bekerülést megelőző cselekmény alapján szabja ki. Vagyis a szervezeti feltételek az importációs modellhez is éppúgy kapcsolódhatnak.

Mivel a tanulmány alapjául szolgáló kutatás is egy adott intézetben készült, így a belső differenciáltság konformitásban betöltött szerepét vizsgáltam. A fogvatartás körülményeit olyan formális kategóriákkal mértem, mint a büntetés-végrehajtási fokozat, a biztonsági csoportbesorolás, illetve, hogy dolgozik-e az elítélt az intézetben. A büntetés-végrehajtási fokozatok több szempontból (az elítélt elkülönítése a külvilágtól; őrzése, felügyelete és ellenőrzése; intézeten belüli mozgása; életrendje; személyes szükségleteire fordítható összeg; jutalmazása és fenyítése; részvétele öntevékeny szervezetekben) eltérő feltételeket generálnak az elítéltek számára. A kutatás szempontjából releváns fegyház fokozatban az elítélt életrendje részleteiben is meghatározott, állandó irányítás és ellenőrzés alatt áll, az intézeten belül is csak engedéllyel és felügyelet mellett mozoghat, külső munkában csak kivételesen vehet részt. Börtön fokozatban az elítélt rövid tartamú eltávozása kivételesen engedélyezhető, életrendje meghatározott, irányítás és ellenőrzés alatt áll, a büntetés-végrehajtási intézet kijelölt területén szabadon járhat. A biztonsági csoportbesorolás – a büntetés-végrehajtási fokozattal részben összefüggő – másik klasszifikációs szempont, amely a fogva tartás biztonságára való veszélyesség növekvő mértéke, az őrzési és a felügyeleti szempontok szigorodása alapján egyfajta ordinális változóként értelmezhető. A vizsgált intézetben II., III. és IV. szintű biztonsági csoportok találhatóak.⁷ Ezzel és

⁷ A 6/1996. (VII.12.) IM rendelet szerint a II. biztonsági csoportba lehet besorolni az elítéltet, ha arra lehet következtetni, hogy veszélyeztetheti az intézet rendjét, a biztonságos fogva tartás azonban felügyelettel vagy ellenőrzéssel biztosítható. A III. biztonsági cso-

a büntetés-végrehajtási fokozattal kapcsolatos feltevés az, hogy a szigorúbb fogvatartási körülmények között élő elítéltek körében inkább a nonkonform válaszminták elterjedtebbek. A harmadik indikátor az intézetben belüli munkavégzés, amelynek deklarált célja, hogy „...elősegítse az elítélt testi és szellemi erejének fenntartását, lehetőséget adjon a szakmai gyakorlatosság megszerzésére és fejlesztésére, és ezáltal megkönnyítse, hogy a szabaddalása után társadalomba visszailleszkedjék”⁸. Ha ez a törekvés a gyakorlatban is megvalósul, akkor azok, akik dolgoznak az intézetben, nézeteik tekintetében is eltérhetnek a munkáltatásban részt nem vevő társaiktól. Az eredmények azonban arra utalnak, hogy a formális kategóriák szinte egyáltalán nem befolyásolják az elítéltek értékrendszerét (2. táblázat). A börtön-fegyház besorolás esetén a különbségek elenyészőek, és a dolgozó elítéltek körében is csak néhány százalékkal magasabb a konform orientációjuk aránya a nem dolgozókéénál. A szignifikáns összefüggések hiánya némi magyarázatra szorul. A büntetés-végrehajtási fokozat esetében elképzelhető, hogy intézeti szinten a gyakorlatban a börtön és fegyház fokozatú elítéltek nem különülnek el élesen egymástól. Ha kontrollcsoportként rendelkezésre álltak volna a fegház fokozatúakra vonatkozó adatok, akkor feltehetően sikerült volna kimutatni érdemi különbségeket.⁹ A munkavégzés-konformitás összefüggés esetében más tényezők szerepe gyanítható. A börtönbeli munkáltatás ugyanis két lényeges előnnyel is jár az abba bekapcsolódók számára: egyfelől pénzbeli juttatásban részesülnek, másfelől eltérő napirend szerint élnek (pl. gyakrabban fürödhetnek, mint nem dolgozó társaik). Ha ezt a két szempontot tekintetbe vesszük, akkor talán nem is olyan magától értetődő, hogy a dolgozókat konformnak, a nem dolgozókat pedig nonkonformnak tekintsük. A biztonsági csoportbesorolás ugyanakkor úgy tűnik, hogy kis mértékben hatást gyakorol az értékrendszerre, ám ezek az eredmények is ellenmondásosak. Az elítéltek között döntő többségben lévő, III-as besorolásúakhoz képest az ettől szigorúbb és enyhébb kategóriákhoz tartozók kevésbé preferálták a nonkonform, annál inkább a „vegyes” válaszokat. Ezzel együtt, úgy tűnik, hogy a szembehelyezkedés a személyzet elvárásaival a biztonsági szempontok szigorodásával növekvő irányú.

---

portba az elítélt akkor sorolható, ha arra lehet következtetni, hogy az intézet rendjével az elítélt tudatosan szembehelyezkedik, és a biztonságos fogva tartás csak őrzéssel vagy felügyelettel biztosítható. A IV. biztonsági csoportba akkor kell besorolni az elítéltet, ha alapos okkal arra lehet következtetni, hogy az intézet rendjét súlyosan sértő cselekményt, magatartást tanúsít, illetve ilyen cselekményt már elkövetett, és a biztonságos fogva tartás csak őrzéssel, kivételesen felügyelettel biztosítható.

⁸ Lásd 1979. évi 11. törvényerejű rendelet 44. §.

⁹ Ehhez azonban legalább két fegyintézetben kellett volna lebonyolítani az adatfelvételt. Ugyanis Magyarországon jelenleg nincs olyan felnőtt korúaknak fenntartott büntetés-végrehajtási intézet, mely mindhárom fokozatot magában foglalná. A letöltő házak vagy börtön-fegyházak vagy fegház-börtönök.

TANULMÁNY

2. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és az intézetben elfoglalt formális pozíció szerint

Intézeti besorolás	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
Büntetés-végrehajtási fokozat*				
Börtön	25,9	45,1	29,0	162
Fegyház	30,5	37,9	31,5	203
Biztonsági csoport**				
II.	22,2	59,3	18,5	27
III.	30,6	38,4	30,9	307
IV.	12,9	51,6	35,5	31
Intézeti munkavégzés***				
Dolgozik az intézetben	26,5	44,3	29,2	253
Nem dolgozik	33,0	33,9	33,0	112

* χ^2 (2df) = 1,976 p<.40
 γ = - 0,021 p<.80

** χ^2 (4df) = 8,581 p<.10
 γ = 0,155 p<.15

*** χ^2 (2df) = 3,556 p<.20
 γ = - 0,028 p<.80

Társadalmi háttér, kriminális múlt, bűnözésnek kedvező nézetek

A korábbi kutatások az importációs vagy behozatali modellt többféle módon tesztelték. Az egyik megközelítés kimondva-kimondatlanul a „bűnöző szegénység” gondolatra alapozva abból indult ki, hogy ha sikerül együttjárást kimutatni bizonyos társadalmi-demográfiai háttér-változók (életkor, társadalmi osztály-hovatartozás, iskolai végzettség, etnikai hovatartozás) és a prizonizáció között, akkor az a behozatali modell igazolásának tekinthető. Ebbe a logikába illeszkedik a „kriminális múlt” is, amelyet a fiatalkori bűnelkövetéssel, a korábbi őrizetbe vételek és büntetések számával és időtartamával, a bűncselekmény típusával mértek. Valójában sem a társadalmi, sem a kriminális múlt megközelítés nem alkalmasak arra, hogy segítségükkel megerősítsük vagy cáfoljuk az importációs elmélet téziseit, hiszen az említett indikátorok nem azt mutatják, hogy az elítéltek „mit hoznak be” az intézetbe, hanem „csupán” azt, hogy milyen társadalmi és kriminális előélettel rendelkeznek. Ezen mutatók kapcsán a logika azért is megkérdőjelezhető, mert a behozatali elgondolás egyik fontos eleme éppen az, hogy a büntető igazságszolgáltatási rendszerben egyfajta szelekciós folyamat érvényesül, amely az elítélteket a társadalom alsóbb rétegeiből mintegy „betereli” a fegyházokba, ily módon a bekerülő háttérük szempontjából relatíve homogén csoportnak tekinthetők, a kibocsátó közeg értékrendszere pedig „valamilyen módon hajlamosít” az elítélteket értékrendszer elfogadására (illetve utóbbi az előbbi egy módosult változatának tekinthető). A behozatali modell tesztelésének egy másik eszköze éppen erre az „ideológiai import” elgondolásra épült. Ilyen „behozott” attitűdöknek

tekintették egyesek a törvényekkel és azok kikényszerítőivel kapcsolatos elutasítást, a kriminális identifikációt, a bűnözői barátságok elfogadását (Alpert 1978, Rhodes 1979). Érdeemes megemlíteni ugyanakkor, hogy más kutatók jellemzően ugyanezeket az attitűdöket nem „determináns”, hanem „következmény” szerepben vizsgálták a prizonizációval kapcsolatban (Thomas 1971, 1977, Thomas–Foster 1972, Thomas–Petersen–Cage 1981, Thomas–Poole 1975, Zingraff 1975, Thomas–Hyman–Winfrey 1983). Mivel azonban valamennyi, előbb említett kutatás keresztmetszeti jellegű volt, így nehéz (valójában lehetetlen) megválaszolni azt a kérdést, hogy a kriminalitást támogató nézetek a temporális rendszer mely pontján alakulnak ki, illetve erősödnek meg. Mind a múltbeli jellemzők, mind pedig az „ideológiai import” kapcsán szükséges tehát, hogy a használt változókat kiemeljük a korábbi diskurzusokból, és annak tekintsük őket, amik valójában: azaz bizonyos háttérjellemzőknek és véleményeknek, melyek összefügghetnek a konformitással és a nonkonformitással.

Munkámban a társadalmi háttérváltozók közül az életkor, az iskolai végzettség (illetve az iskolai múlt néhány szubjektív mutatója), továbbá a bekerülés előtti időszakban a munkaerőpiachoz való kötődés konformitásban betöltött szerepét vizsgáltam. Feltevésem az volt, hogy a fiatalabbak, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, ezzel összefüggésben a problémás iskolai múlttal rendelkezők, továbbá a munka világához korábban csak lazán kötődők lesznek azok, akik kevésbé fogadják el a személyzet szerepelvárásait. Ezen várakozások mindegyikét igazolták az adatok. Megállapítható, hogy az életkor előre haladtával a konform válaszok aránya nő, a nonkonformaké pedig csökken (3. táblázat). Ésszerű azt feltételezni, hogy a fiatalabbak az életkori sajátosságaikból adódóan kevésbé túrik meg az autoritást, így jobban utasítják el annak normarendszerét is. Az idősebbek válaszai viszont tükrözhetnek egyfajta tényleges proszociális maturációt, de azt is, hogy ők már „megtanulták”, hogy melyek a „helyes válaszok” az adott szituációkban, és ennek megfelelően alakították ki a véleményüket. Egy további magyarázat lehet az is, hogy rejtett „bűnözési kohorsz hatások” hozhatnak felszínre az adatok, vagyis a fiatalabb és az idősebb elítéltek eltérő társadalmi/történeti korszakban szocializálódhattak, ezáltal más típusú kriminális érési folyamaton mehettek keresztül.

3. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és korcsoportok szerint

Korcsoport	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
18–29 évesek	14,5	42,7	42,7	124
30–39 évesek	24,8	42,6	32,6	129
40–49 évesek	41,3	39,7	19,0	63
50 éves és idősebbek	57,1	34,7	8,2	49

$$\chi^2 (6df) = 44,563 \text{ p} < .001 \quad \gamma = -0,417 \text{ p} < .001$$

TANULMÁNY

Szignifikáns összefüggés mutatható ki az iskolai végzettség és a személyzeti normák elfogadása között is (lásd 4. táblázat). A választóvonal az elítéltek döntő hányadát (69 százalékát) kitevő nyolc általános iskolai osztályt vagy kevesebbet befejezők, illetve az ennél magasabb végzettségűek között húzódik, ezen kategóriákon belül ugyanis a különbségek elhanyagolhatók. Az alacsony iskolázottságúak esetében az ideális rabszerepet elutasítók aránya magasabb (harmaduk tartozik ide), az azt elfogadóké pedig alacsonyabb (24 százalék). Fordított ez az arány a legalább középiskolai végzettséggel rendelkezők körében, azzal a különbséggel, hogy körükben a személyzet elvárásainak megfelelő választ adók aránya még magasabb (közel 40 százalék).

4. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és az iskolai végzettség szerint

Iskolai végzettség	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
0–7 osztály	25,3	44,0	30,7	75
8 általános	23,0	43,8	33,1	178
összesen (0–8 osztály)	23,7	43,9	32,4	253
Szaktudás	40,5	33,3	26,2	84
legalább érettségi	35,7	39,3	25,0	28
összesen (középiskola)	39,3	34,8	25,9	112

$$\chi^2 (2df) = 9,238 \text{ p} < .01 \quad \gamma = -0,231 \text{ p} < .01$$

Az iskolai múlt szintén jelentősen befolyásolja az elítéltek konformitáshoz való viszonyát (lásd 5. táblázat). Az adatokból kiolvasható, hogy a gyakori iskolakerülés, a rossz tanulmányi eredmények és iskolai magatartás is bizonyos értelemben „előszobáját” jelentik az intézeti normaszegésnek kedvező nézetek elfogadásának. Fontos megemlíteni ugyanakkor azt is, hogy itt olyan szubjektív indikátorokról van szó, amelyek a múltra vonatkoznak. Ebből adódóan nem lehet biztonsággal azt állítani, hogy valóban időben egy korábbi változó „hatását” sikerült kimutatni, elképzelhető, hogy az iskolai múlt adott válaszokban ugyanaz a nonkonformitás faktor játszhatott szerepet, mint a megmagyarázott jelenségben.

5. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és iskolai múlt bizonyos indikátorai szerint

Iskolai múlt	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
iskolai tanulmányi eredmények*				
Rossz	16,1	48,2	35,7	56
Közepes	27,7	40,3	32,1	159
Jó	34,0	39,3	26,7	150
Iskolai magatartás**				
Rossz	12,1	44,0	44,0	91
Közepes	28,0	38,2	33,8	157
Jó	41,9	42,7	15,4	117
Iskolakerülés***				
Gyakran	13,8	41,5	44,7	123
Néha	25,8	44,4	29,8	124
Soha	46,6	37,3	16,1	118

* χ^2 (4df) = 6,852 p<.15   ** χ^2 (4df) = 31,296 p<.001   *** χ^2 (4df) = 40,175 p<.001
 $\gamma = -0,166$ p<.05 $\gamma = -0,385$ p<.001 $\gamma = -0,428$ p<.001

Mint említettem, a korábbi tanulmányok szerzői a társadalmi osztály-hovatartozást tekintették az egyik meghatározó tényezőnek a prizonizációs folyamatban. Saját kutatásom kérdőíve tartalmazott is olyan kérdéseket (bekerülés előtti legutolsó foglalkozás, jellemző foglalkozás, egy főre jutó jövedelem stb.), amelyek alapján – elvben – kirajzolható lett volna egy ennek megfelelő tipológia. Az adatok alapján azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a foglalkozásra épülő változók nem megfelelően mértek, valójában nem is „változó”, hanem „konstans” szerepbe kerültek, hiszen a betanított- és a segédmunkások magas hányada csaknem egyértékűvé tette azokat. A társadalmi rétegződés egy másik aspektusának megragadására alkalmas jövedelmi adatok – amelyek megbízhatósága a szélesebb társadalomra vonatkozó adatfelvételekben is gyakori probléma – pedig a nagyarányú válaszmegtagadás, illetve a rendkívül nagy szórás következtében lényegében használhatatlanok voltak. Jó mutatónak bizonyult azonban a munkaerőpiachoz kapcsolódás időtartama, amellyel kapcsolatban azt kérdeztük a válaszadóktól, hogy a bekerülés előtt mennyi volt az a leghosszabb idő, amit egy munkahelyen töltöttek. Az eredményekből kitűnik, hogy a stabilabb munkahely mintegy előrevetíti a börtönbeli konformitást, míg a gyakoribb munkahelyváltás a nonkonform választípust valószínűsíti (6. táblázat). A kimutatott összefüggés azért különösen érdekes, mert a munkahellyel kapcsolatban nem csupán a „fehér”, hanem a „szürke” és a „fekete” gazdaságban betöltött munkavállalásra is rákérdeztünk. Ha a választást a hivatalosan bejelentett munkahelyekre szűkíttem volna le, akkor feltehetően még markánsabb különbségek lettek volna kimutathatók.

TANULMÁNY

6. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és a bekerülés előtti két évben az egy munkahelyen töltött leghosszabb idő hossza szerint

Az egy munkahelyen töltött leghosszabb idő hossza	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
1 hónapnál kevesebb	14,7	40,6	44,8	143
1–6 hónap	29,4	43,4	27,2	136
6 hónap–1 év	48,9	35,6	15,6	45
1 évnél hosszabb	51,2	41,5	7,3	41

$$\chi^2 (6df) = 44,722 \text{ p}<.001 \quad \gamma = -0,445 \text{ p}<.001$$

A bűnözői múlttal kapcsolatban azt vártam, hogy annak különböző indikátorai döntően befolyásolják a konform és a nonkonform válaszokat, az utóbbiakat erősítve meg. A büntetett előélet hatása nyilvánvalónak tűnik, még hozzá a feltételezett iránynak megfelelően (lásd 7. táblázat). Vagyis akik nem először ülnek börtönben, azoknál a konform válaszadók aránya alacsonyabb, a nonkonformaké pedig magasabb. Az előélet kapcsán az is feltételezhető, hogy nem csupán az a döntő, hogy volt-e már büntetve az illető, hanem az is, hogy hány alkalommal. Habár a konform válaszadók arányai nem térnek el a büntetett előélet számossága alapján (egységesen 23–24 százalékuk válaszolt ily módon), a nonkonform minta a szabadságvesztések számával megerősödni látszik: akik csak egyszer voltak börtönben, azoknál 29, viszont akik kétszer vagy többször, azoknál ez az arány 36 százalék. A sokadik büntetésüket töltők esetében ez a különbség a „vegyes” válaszok hányadának csökkenéséből adódik, és ez közvetetten bizonyítja azt, hogy a fegyintézeti közeg előhívhatja a társadalomellenes válaszokat.

7. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és az előélet szerint

Előélet	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
büntetlen előéletű	37,7	37,7	24,6	130
Büntetett előéletű	23,4	43,0	33,6	235
Ebből:				
<i>Egyszer volt büntetve</i>	23,7	47,4	28,9	76
<i>Kétszer volt büntetve</i>	22,6	45,2	32,3	31
<i>Többször volt büntetve</i>	23,4	39,8	36,7	128

$$\chi^2 (2df) = 8,796 \text{ p}<.01 \quad \gamma = 0,246 \text{ p}<.01$$

A fentiekhez hasonlóan szignifikáns kapcsolat mutatható ki a fiatalkori őrizetbe vétel és a nonkonform válaszadás között (8. táblázat). Ennek alapján igazolódott az, hogy a korai bűnelkövetés, amely önmagában is

egyfajta támadás az uralkodó érték- és normarendszer ellen, a fegyházakban is hasonló orientációkkal jár együtt. Meg kell említeni azonban, hogy a fiatalkori elkövetéssel kapcsolatos adat igencsak közvetett információt ad a kriminális múltjáról, hiszen a mutatóként használt őrizetbe vétel csupán azokat érinti, akiket a nyomozhatóságoknak sikerült felderíteniük (azokat tehát nem, akik számukra ismeretlenek maradtak). Ezen látencia faktor mellett azzal is számolni kell, hogy önmagában az őrizetbe vétel nem szükségszerűen feltételez tényleges bűnelkövetést, mint ahogy későbbi jogerős bírósági ítéletet sem. A kimutatott összefüggés tehát ezen korlátok figyelembe vételével értelmezhető.

8. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és a fiatalkori őrizetbe vétel szerint

Fiatalkori őrizetbe vétel	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
14–17 éves korában őrizetbe vette-e rendőrség valamilyen bűncselekmény gyanúja miatt?				
<i>Igen</i>	19,3	41,2	39,5	114
<i>Nem</i>	32,7	41,0	26,3	251

$$\chi^2 (2df) = 9,397 \text{ p} < .01 \quad \gamma = -0,282 \text{ p} < .01$$

A bűncselekmény jellege is fontos mutatója a múltbéli kriminalitásnak, ám nem kizárólag annak. Egyfelől egyértelmű, hogy az elítélés alapját képező bűncselekmény(ek)e)t a bekerülés előtt követték el, másfelől viszont – mivel bizonyos cselekménytípusokat a rabtársadalom preferál, másokat viszont mélyen megvet, megbélyegez – egyfajta státuszjelzőként is értelmezhető. Tanulmányomban a bűncselekményeket két szempont szerint csoportosítottam: az elkövetett bűncselekmények erőszakos¹⁰ illetve szexuális jellege szerint.¹¹ Az eredmények bizonyos különbségeket mutatnak (9. táblázat). Az elítéltek között döntő fölényben (négyötödös arányban) lévő erőszakos bűnelkövetők a konform válaszok tekintetében ugyan nem térnek el a más cselekményt elkövető társaiktól, viszont az előbbi csoportban a személyzeti elvárásokkal szembehelyezkedők aránya

¹⁰ A bűncselekmény erőszakos jellege változót aszerint soroltam két kategóriába, hogy a tényállások erőszakra (vagy azzal való fenyegetésre) épültek-e vagy sem. Meg kell említeni, hogy jellemzően nem egyetlen, hanem több bűncselekmény miatt töltik szabadságvesztésüket az elítéltek. Ezek közül azokat tekintettem az „erőszakos” kategóriába tartozóknak, akiket a következő bűncselekmények közül legalább egyben bűnösnek talált a bíróság: emberkereskedelem, emberölés, emberrablás, kényszerítés, személyi szabadság megsértése, testi sértés, magánlaksértés, erőszakos közösülés, kerítés, szemérem elleni erőszak, természet elleni erőszakos fajtalanság, megrontás, garázdaság, hivatalos személy elleni erőszak, közfeladatot ellátó személy elleni erőszak, önbírászkodás, kifosztás, rablás, rongálás, zsarolás.

¹¹ A „szexuális jellegű bűncselekmények” változó kialakítása ugyanolyan módszerrel történt, mint az erőszakos kategóriánál. Az ide sorolt bűncselekménytípusok: erőszakos közösülés, szemérem elleni erőszak, természet elleni erőszakos fajtalanság, megrontás, tiltott pornográf felvétellel visszaélés, kerítés, szeméremsértés.

magasabb, mint az utóbbiban. Továbbá meg kell említeni azt is, hogy a nem erőszakos cselekményért büntetésüket töltők esetében a részben konform, részben nonkonform válaszadók jelentik a domináns típust. A szexuális cselekmények miatt elítéltek (akik jelentős részben az erőszakos kategóriába tartoznak) esetében az összefüggés sokkal egyértelműbb, körükben ugyanis a személyzet elvárásait betartók vannak fölényben, míg az azokat elutasítók kisebbségben. Az utóbbi valószínűleg az említett stigmatizációs tényezővel hozható összefüggésbe, de az is elképzelhető, hogy abban életkori hatás érvényesül (a szexuális elkövetők átlagéletkora ugyanis magasabb a többségéhez képest).

9. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és az elkövetett bűncselekmény jellege szerint

Az elkövetett bűncselekmény jellege	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
erőszakos-e a bűncselekmény*				
<i>Erőszakos jellegű</i>	28,1	39,0	32,9	292
<i>Nem erőszakos jellegű</i>	30,1	49,3	20,5	73
Szexuális jellegű-e a bűncselekmény**				
<i>Szexuális jellegű</i>	43,8	35,4	20,8	48
<i>Nem szexuális jellegű</i>	26,2	42,0	31,9	317

* χ^2 (2df) = 4,505 p<.10
 γ = - 0,156 p<.15

** χ^2 (2df) = 6,616 p<.05
 γ = 0,300 p<.05

Mint korábban már utaltam rá, az „ideológiai import” feltevés valójában nem ellenőrizhető keresztmetszeti mintán, ehhez olyan követéses vizsgálatra lenne szükség, amellyel tisztázni lehetne olyan kérdéseket, hogy vajon már a börtönbe kerülést megelőzően, vagy pedig a büntetés ideje alatt alakult ki, illetve erősödött meg egy bizonyos típusú értékrendszer. Az egyik legfontosabb ideológiai elemet kétségkívül a bűnözésnek kedvező nézetek jelentik, amelyek kapcsán a börtön egyfajta katalizátor szerepet tölthet be, és amelyek a szabadulás utáni időszakra is jelentősen kihathatnak. Maga Clemmer is több helyütt foglalkozott a prizonizáció és a kriminalitás viszonyával, de ő sem foglalt el egyértelmű álláspontot ezek kapcsolatát illetően (Clemmer 1940¹², 1950¹³). A magyar kutatás kérdőívében azonban voltak olyan itemek, amelyek bizonyos kriminális

¹² „Nem tudjuk azt, hogy a létezik-e erős együttjárás a magas szintű prizonizáció és a kriminalitás között. Igencsak elképzelhető, hogy az a rab, aki nem integrálódik a börtönkultúrába, ugyanolyan vagy még magasabb szinten kriminalizálódhat, mint az az elítélt, aki tökéletesen prizonizálódott. A meghatározó valószínűleg ennek ellentettje lehet saját kutatásaink alapján.” (Clemmer 1940: 302)

¹³ „Tudományos értelemben a börtön pontos és precíz oksági szerepe a kriminalitásban nem határozható meg. A börtönbe kerülők többsége már rendelkezik bizonyos szintű kriminalitással. Ha szabadulnak és újabb bűncselekményt követnek el, a kriminalitás további bűncselekményekben betöltött szerepe nehezen meghatározható. Elképzelhető, hogy a magával hozott kriminalitást intenzifikálja a prizonizáció, és ez potenciálisan a személyiség része maradhat a szabadulást követően is. A megfigyelések alapján ugyanakkor az a valószínű, hogy a bebörtönzés ... gyakran növeli az egyén már meglévő kriminalitását.” (Clemmer 1950: 319)

ideológiai elemek mérésére alkalmasak lehetnek. A bűnözői világnézet kapcsán megkülönböztettem a kriminális identitást, a törvényekkel és a büntető igazságszolgáltatás egészével kapcsolatos mutatókat, valamint az erőszak és keménység indikátorát. Ezeket attitűdállítások segítségével alakítottam ki, a vélemény típusok lehatárolásához főkomponens elemzést használtam, majd a könnyebb értelmezhetőség érdekében trichotomizáltam.¹⁴ Az eredményekből egyértelműen az olvasható ki, hogy a kriminális világnézeti elemek elfogadása erősen „determinálja” a személyzet által elvárt értékrendszerrel való szembehelyezkedést, és ennek fordítottja is igaz, vagyis a bűnözői énkép és az erőszak elvetése, a törvények elvi tiszteletben tartása nagyobb arányban hív elő konform válaszokat az elítéltekből (10. táblázat).

10. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és bizonyos kriminális ideológiai elemek elfogadása szerint

Kriminális ideológiai elemek	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
Kriminális énkép*				
Nem tekinti magát bűnözőnek	49,2	34,7	16,1	118
Részben tekinti magát bűnözőnek	21,5	47,0	31,5	200
Bűnözőnek tekinti magát	6,4	31,9	61,7	47
Törvényekhez való viszony**				
Tiszteli a törvényeket	48,9	35,6	15,6	45
Részben tiszteli a törvényeket	31,1	42,3	26,5	196
Elutasítja a törvényeket	16,9	41,1	41,9	124
Erőszakhoz való viszony***				
Elutasítja az erőszakot	50,9	34,0	15,1	53
Részben elfogadja az erőszakot	28,8	43,2	28,0	236
Elfogadja az erőszakot	11,8	39,5	48,7	76

* χ^2 (4df) = 56,146 p<.001 γ = 0,525 p<.001   ** χ^2 (4df) = 22,921 p<.001 γ = 0,356 p<.001   *** χ^2 (4df) = 30,640 p<.001 γ = 0,432 p<.001

¹⁴ A kriminális énkép változót olyan itemek segítségével képeztem, mint „Jobban hasonlítok azokhoz, akik könnyen szereznek pénzt, mint azokhoz, akik munkában gürcölnek”, „Inkább bűnözőnek tartom magam”, „Azok, akiknek meggyűlik a bajuk a törvényekkel, ugyanúgy gondolkodnak a legtöbb dologról, mint én”. A törvényekhez való viszony indexet alkotó állítások például: „Az egyetlen rossz dolog abban, ha megszeged a törvényeket az, hogy elkaphatnak érte”, „A törvények arra való, hogy a szegények betartsák, a gazdagok pedig kijátsszák őket”, „A törvények a szabadság ellenségei”. Az erőszakhoz való viszony esetében pedig: „A fizikai erőszak sohasem fogadható el, bármilyen helyzetről is legyen szó”, „Nem valami okos dolog keresni a bajt, de ha egyszer megtalál, nem szabad meghátrálni, hanem férfinak kell maradni”, „Ha már egyszer harcolnod kell, akkor okosabb dolog végleg elintézni a másikat”. Ehhez és a más indexekhez használt állítás sor megtalálható Papp (2010: 153–165).

Külső kapcsolatok, szabadulás utáni várakozások

A korábbi munkákat gyakran jellemezte egyfajta egyensúlyi szemlélet az emberi kapcsolatokat illetően. A „*homo prisonicus*” felfogás szerint a kapcsolatok szorossága vagy meggyengülése jelentős hatást gyakorolhat arra, hogy a fogvatartottak mennyire fogadják el a rabtörvény tanításait. A személyes kapcsolatokat részben (elsősorban a családtagok és a barátok által képviselt) külső, részben pedig a belső viszonyrendszer (rabtársak, intézeti személyzet) alapján közelítették meg. A külső kapcsolatok fennmaradásának a rabtársadalom értékrendszerével szemben érvényesülő „védelmi funkciót” tulajdonítottak, az intézeten belül a fogvatartottakkal fenntartott szoros kapcsolatokat és a személyzettől való elzárkózást pedig prizonizációt elősegítő faktorokként értelmezték. Az alábbiakban ezeket a szempontokat vizsgálom meg részletesen.

Maga Clemmer is úgy vélte, hogy az intézeten kívüli személyekkel ápolt „pozitív” kapcsolatok alacsonyabb, azok elégtelensége viszont a prizonizáció magasabb szintjét eredményezheti. Egy már hivatkozott szerző, Thomas több munkájában ezen összefüggés kapcsán olyan magyarázó mechanizmust adott meg, mely szerint a külső kapcsolatok megritkulása, elmaradása egy újabb feszültségforrást jelenthet az elítéltek számára, ezáltal elősegítheti a rabtársadalom értékrendszerének átvételét (Thomas 1973, 1975, 1977). Utóbbi megközelítés alapján úgy tűnik tehát, hogy a külső kapcsolatok inkább a deprivációs modellhez tartoznak logikailag, azonban az említett szerző valójában nem ilyen szerepben vizsgálta ezt a változót, mások viszont igen (Tittle–Tittle 1964, Jensen–Jones 1976, Gillespie 2003). Thomas arra a premisszára építve, hogy a fegyintézetek a külvilággal való kapcsolattartás felett nem gyakorolnak kontrollt, az importációs modell egyik mutatójaként használt „intézetén kívüli faktorok” egyikeként tüntette fel. Kiindulópontja azonban igencsak megkérdőjelezhető, hiszen a büntetés-végrehajtási intézet valójában igen széles körben kontrollálja a kapcsolattartás legtöbb formáját. Így ellenőrzi vagy potenciálisan ellenőrizheti az elítéltek levelezését, szabályozza a látogatások rendjét (ez a büntetés, de a jutalmazás egyik eszköze is lehet), továbbá az eltávozások, kimaradások engedélyezése is olyan tényezőknél tekinthető, melyek az intézet hatáskörébe tartoznak.¹⁵ Elemzésemben a korábbi kutatásokban használt változókat: a levelezés és a látogatások gyakoriságát, valamint a havonta kapott csomagok számát tekintetem a kapcsolattartás mutatóinak. A feltevésem – az említett szerzőkéhez hasonlóan – az volt, hogy a külső kapcsolatok megritkulása elősegíti a nonkonform válaszok kialakulását. A 11. táblázatból kiolvasható, hogy várakozásaimnak éppen az ellenkezőjét igazolták az adatok, vagyis azt, hogy a nonkonform válaszok azoknál fordulnak elő nagyobb arányban, akik sűrűbben tartják a kapcsolatot a külvilággal, a konformitás pedig a családi és baráti kapcsolatoktól izolált elítéltekre jellemző inkább.

¹⁵ Természetesen túlzás lenne azt állítani, hogy az intézeti kontroll valamennyi kapcsolattartási formára kiterjed a gyakorlatban (ellenpéldaként hozható az illegális mobiltelefonok birtoklása), de a Thomas által használt kapcsolattartási formák (levelezés és látogatás) éppen a „kontrollált” kategóriába esnek.

11. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és bizonyos külső kapcsolattartási mutatók szerint

Külső kapcsolattartás	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
A látogatások gyakorisága*				
Egyáltalán nem látogatják	40,0	38,6	21,4	70
Nem rendszeresen látogatják	36,2	37,9	25,9	58
Kéthavonta látogatják	19,5	53,7	26,8	41
Havonta látogatják	24,0	40,3	35,7	196
Kapott csomagok száma (havonta)**				
Nem kap csomagot	43,1	38,5	18,5	65
Havonta átlagosan 1 csomagot kap	25,9	41,0	33,1	251
Több csomagot is kap havonta	22,4	44,9	32,7	49
Kapott levelek száma (havonta)***				
Nem vagy ritkán kap levelet	40,8	40,8	18,4	49
Havonta 1–2 levelet kap	36,1	41,0	23,0	61
Havonta 3–4 levelet kap	25,4	41,8	32,8	67
Havonta 5 vagy több levelet kap	23,9	41,0	35,1	188

* χ^2 (6df) = 13,118 p<.05 γ = 0,216 p<.01   ** χ^2 (4df) = 10,072 p<.05 γ = 0,222 p<.01   *** χ^2 (6df) = 10,430 p<.10 γ = 0,207 p<.01

A feltevessel ellentétes eredmények némi magyarázatra szorulnak. Az egyik, lehetséges magyarázat a kapcsolattartási indikátorok természetére vezethető vissza. A már többször hivatkozott szerző, Thomas egy helyütt megjegyezte, hogy „...a szabad társadalommal fenntartott kapcsolatok mérése számos okból nehézségekbe ütközik. Ezeknek ugyanis van egy kvalitatív és egy kvantitatív dimenziója” (Thomas 1971: 97). Később azonban ezzel a problémával sem ő, sem mások nem foglalkoztak. A korábbi (és a jelen tanulmányban is) használt változók ugyanis mennyiségi szemléletűek, ezért helytelennek tűnik az a gyakorlat, hogy a kapcsolatok minőségére vonatkozó következtetéseket vonjunk le belőlük. Úgy tűnik tehát, hogy ez esetben nincs egyértelmű megfelelés az elmélet és a gyakorlatban alkalmazott mérési technika között, hiszen ha csak mennyiségi alapon vizsgáljuk a külső kapcsolatokat, akkor csak azt tárhatjuk fel, hogy sűrűn vagy ritkán folytat-e levelezést az elítélt valakivel vagy valakikkel, de azt már nem, hogy kikkel és milyen témákról. Ez azért fontos, mert ha negatív témák jellemzik a kapcsolattartást (pl. egy válás, gyermekek állami gondozásba helyezése, új élettárs felbukkanása), akkor az egészen más hatást gyakorolhat az elítéltre, mintha pozitív eseményekről levelezne hozzá-

tartozóival, ismerőseivel. Hasonlóképpen, a látogatások elmaradása vagy megritkulása nem csupán a családtagok, barátok hozzáállásán vagy akaratán múlhat, hanem például olyan tényezőkön is, mint a lakóhely és a fegyintézet közötti távolság, a közeledési és utazási nehézségek stb. Nem kizárható az sem, hogy azért nem látogatják az illetőt, mert a család nem szeretné, hogy a mikrokörnyezetben élők (különösen a gyermekek) megtudják, hogy hozzátartozójuk éppen börtönbüntetését tölti. A kimutatott összefüggést a már említett „kikkel tart kapcsolatot” témakör is más megvilágításba helyezheti. Clemmer eredeti prizonizációs elméletében ugyanis éppen a „pozitív és szocializált” kapcsolatok fenntartását említette az „univerzális faktorok” egyikeként. A hangsúly tehát Clemmer esetében a „pozitív” és „szocializált” jelzőkön van, vagyis azon, hogy kikkel ápol kapcsolatot az elítélt. Ha azonban pusztán a mennyiségi szempontokat vesszük tekintetbe, akkor a „kevés vagy ritka kapcsolat – magas szintű nonkonformitás/prizonizáció” magyarázó mechanizmus magva kérdőjeleződik meg. A korábbi kutatók logikája ugyanis arra épült, hogy a külső kapcsolatok *a priori* pozitívak és szocializáltak. Az importációs magyarázatmodell alapul véve, ennek inkább az ellenkezője lehet igaz (pontosabban ez is igaz lehet), hiszen ennek lényege pontosan az, hogy a korábbi tapasztalatok, a kibocsátó társadalmi közeg, a szűkebb környezet, a család és a baráti kör hatására kialakul és rögzül egyfajta kriminalitást támogató világnézet, amelyet az elítéltek magukkal hoznak a fegyintézetbe. Ha utóbbit igaznak fogadjuk el, akkor igen valószínű, hogy a korábbi kapcsolatok – bár nem kizárható, hogy ezek személyükben változhatnak – orientációjuk szempontjából relatíve állandónak tekinthetők. Okkal feltételezhető tehát, hogy az elítéltek korábbi – és saját világnézetükhöz hasonló elveket valló – közegük képviselőivel tarthatnak fenn kapcsolatokat a bebörtönzésük ideje alatt is, amelyből az következik, hogy a kapcsolatok ápolása inkább hozzájárul a fegyintézeti társadalom normatív rendszerének elfogadásához, semmint annak elutasításához.

A szabadságvesztés idején a kapcsolatok fenntartása szorosan összefügg azzal, hogy az elítélt miként vélekedik a szabadulását követő időszakról. A prizonizációs elméletalkotó Clemmer is foglalkozott ezekkel az „anticipációkkal” (Clemmer 1959). Kutatásában azt kérte a válaszadótól, hogy a szabad világ egyes fontos területeit illetően (lakóhely, élettársi kapcsolat, munkahely, jövedelem, szabadidő eltöltése) vázoljanak fel egy „ideális helyzetet”, amit el szeretnének élni. Emellett arra is kíváncsi volt, hogy a megkérdezettek mennyire érzik ezeket megvalósítható céloknak. Clemmer eredményei azt mutatták, hogy az elítéltek jövőre vonatkozó várakozásai kirívóan optimisták voltak, függetlenül attól, hogy azok a „tökéletes” vagy a „reális” helyzetekre vonatkoztak. Az anticipatív dimenzió fontosságára hívta fel a figyelmet Wheeler is az úgynevezett karrierfázisokkal kapcsolatban (ezeket a későbbiekben tárgyalom), Thomas pedig az importációs modell kiterjesztett változatának egyik lényegi elemeként kezelte azt. Utóbbi szerző a várakozások prizonizációra gyakorolt hatása kapcsán egy elméleti tipológiát is kidolgozott, amellyel bizonyos magyarázó mechanizmust is megadott (Thomas 1970, 1971, 1973, 1977, Thomas–Foster 1972, Thomas–Petersen 1977). Eszerint *egyese*k magabiztosan viszonyulnak a szabadulás utáni

időszakhoz, míg *mások* a volt fogvatartottakkal szembeni diszkriminációt, a munkanélküliséget, illetve egyéb másodlagos büntetési formákat érezhetik súlyosabbnak. *Megint mások* azért bizakodóak, mert folytatni akarják korábban megkezdett kriminális karrierjüket, és nem azért, mert vissza akarnak illeszkedni a társadalomba. Thomas tehát a várakozások két típusát különítette el elméletben: a pozitív (melynek két forrása lehet: a legális és a kriminális sikerességbe vetett hit) és a (társadalmi reintegráció külső tényezőkre visszavezethető esélytelenségének percepciójára épülő) negatív irányúakat. Ezen tipológiájához képest meglehetősen egyszerű magyarázó mechanizmust adott meg. Eszerint a pozitív várakozások csökkenthetik a bebörtönzéssel közvetlenül összefüggő problémákat az elítéltek számára, a negatív irányúak – a már meglévők mellett egy újabb feszültségforrásként – viszont felerősíthetik azokat, ezáltal elősegíthetik a rabszubbkultúrába történő asszimilációt. Ezt az elgondolást jellemzően egy állítás sorra épülő indexszel tesztelték, ám a korábbi kutatók nem számoltak azzal, hogy a mérőeszközök kialakításához felhasznált itemek legalább két dimenziót mostak egybe: a mikro- és a makrokörnyezetre vonatkozó várakozásokat. Saját kutatásomban főkomponens elemzéssel elkülönítettem ezt a két várakozástípust.¹⁶ A családi, baráti kapcsolatokat illető várakozások kapcsán az adatok – Clemmer eredményeihez hasonlóan – nagyarányú optimizmusról árulkodnak, ezért a pesszimista és a vegyes vélemények összevonására volt indokolt. A szélesebb társadalmi megbélyegzés esetében az anticipációk középre húznak, a kifejezetten pesszimistákhoz és optimistákhoz pedig az elítéltek 13–14 százaléka tartozik. A várakozások ezen két típusának konformitásra gyakorolt hatásai is eltérőek (lásd 12. táblázat).

A közvetlen környezetre vonatkozó optimista jövőkép láthatóan inkább a nonkonformizmust segíti elő, a makrokörnyezeti stigmatizációt illető pozitív várakozások pedig a személyzet elvárásainak való megfeleléssel járnak nagyobb részt együtt. Ugyanennek a fordítottja is igaz, vagyis a pesszimizmus a mikrokörnyezet esetében a konform, a makrokörnyezet kapcsán pedig a nonkonform válaszokat valószínűsíti. Vagyis az eredmények felszínre hozták, hogy az anticipációknak legalább két, eltérő aspektusa van, és ezek nemcsak elkülöníthetők egymástól, hanem ellenkező módon is hatnak a konformitásra is. Különösen a családi, baráti kapcsolatokba vetett bizalom esetében igaz az a már említett megállapítás, hogy a külső viszonyrendszer fennmaradása nem feltétlenül segíti elő a társadalomba való reintegrációt, hanem annak ellenkező irányú hatásával is számolni kell.

¹⁶ A mikrokörnyezeti várakozások indexhez tartozó mintaitemek: „Kint már senkit nem érdekel, hogy élek vagy halok-e”, „A családom és a barátaim már lemondtak rólam”, „Nem számít, hogy mi történik és hogy mekkora bajban vagyok, mert tudom, hogy kint vannak olyan emberek, akik majd segítenek a szabadulásom után”. A stigmatizáció percepciója esetében: „A legtöbb ember kint nem ad még egy lehetőséget egy olyanak, aki volt már börtönben”, „Nem gondolom, hogy a börtönviseltség csökkentené az esélyeimet arra, hogy jó munkát szerezzek, miután kiengedtek innen”, „Az emberek kint azt gondolják, hogy mindenki, aki letöltötte a büntetését, úgyszólván bajba keveredik újra”.

12. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és a szabadulás utáni időszakkal kapcsolatos várakozások típusai szerint

Szabadulás utáni várakozások	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
Közvetlen környezettel kapcsolatban*				
Pesszimista és vegyes várakozások együtt	35,9	40,5	23,7	131
Optimista	24,4	41,5	34,2	234
Stigmatizációval kapcsolatban**				
Pesszimista	8,2	40,8	51,0	49
Vegyes várakozások	29,9	42,8	27,3	264
Optimista	40,4	32,7	26,9	52

* χ^2 (2df) = 6,990 p<.03
 γ = 0,234 p<.01

** χ^2 (4df) = 18,867 p<.001
 γ = - 0,321 p<.001

A rabtársadalomba való integráltság

Clemmer az egyik legfontosabb tényezők között említette a rabtársadalomba való integrációt, amelynek magasabb szintje elősegíti, az alacsonyabb pedig bizonyos értelemben gátolja a prizonizációt. Ő és későbbi követői (Sykes 1956, Glaser 1964) a fogvatartotti társadalom belső ellentmondásaira hívták fel a figyelmet, amely annak két aspektusa, a rabtársadalomba való bekapcsolódás és a rabtörvényhez való viszony között feszül. Ezt a legexplicitebben Wheeler fogalmazta meg, aki e két szempont figyelembevételével négy elméleti típust különböztetett meg: az „involvált nonkonformista”, a „nem involvált konformista”, a „nem involvált nonkonformista” és az „involvált konformista” típusokat (Wheeler 1958, 1961a, 1961b). Wheeler abból indult ki, hogy az elítéltek egymással kialakított szoros kapcsolatai és a személyzet által képviselt (elvárt) normatív rendhez való igazodás kizárják egymást, és ez szerepkonfliktusokhoz vezethet azok esetében, akik a barátságokat és a konformizmust egyaránt fontosnak tartják. Az így keletkező kognitív disszonanciát az ilyen helyzetbe kerülő elítéltek úgy oldhatják fel, hogy vagy megszakítják társaikkal a kötelekeiket, vagy pedig „eltolják” attitűdjeiket. Ebből adódóan pedig az elítélti társadalom polarizálódik, azaz a „nem involvált konformisták” és az „involvált nonkonformisták” típusai válnak meghatározóvá. A harmadik csoport („nem involvált nonkonformisták”) létezését is igazolták Wheeler eredményei, ebből arra következtetett, hogy a rabtársadalmi rendszerbe való bekapcsolódás nem szükséges feltétele a személyzeti normák elutasításának (értelmezése szerint a prizonizációnak). Az „involvált konformista” típust (akik egyszerre tartják követendőnek a személyzet standardjait és ápolnak közeli kapcsolatokat a társaikkal) inkább elméleti kategóriának tartotta, feltevése szerint ugyanis az egyrészt ellentétes a rabtársadalom „uralkodó normatív rendjével”, másrészt az intézeti személyzet részéről sem jut támogatáshoz, mivel az inkább

preferálja az egyéni, mint a társas boldogulást. Wheeler az involváltságot két indikátorral mérte: a kapcsolatok kiterjedtségével és intenzitásával. Az előbbit az elítélt társakkal kialakított barátságok számával, utóbbit pedig a társas vagy magányos szabadidő eltöltés mintáival operacionalizálta.¹⁷ Saját kutatásomban az integráltságot ettől eltérő módon mértem. Ennek oka főként az, hogy a „barátságok” tartalma meglehetősen szubjektív kategória, így azok számszerűsítése is vitatható. Ehelyett az involváltság mérőeszközét négy item alapján főkomponens elemzéssel, majd az egyes változók pontszámainak összeadásával alakítottam ki, végül pedig az „izolált”, a „kollektív” és a „köztes” kategóriákba soroltam.¹⁸ Az adatok megerősítették Wheeler azon feltevését, hogy az izoláció és a kollektív orientáció valóban ellentétes irányban kapcsolódik a börtön formális normáinak követéséhez (lásd 13. táblázat). A konform választ adók aránya a magányosok esetében magasabb (32 százalékos), a kollektív irányultságúak között alacsonyabb (19 százalék). A személyzet elvárásaival szembehelyezkedő álláspont kapcsán még drámaibb különbséget jelez az aránypár (sorrendben: 18,5 és 50 százalék). Wheeler azon állítást viszont, hogy a rabtársadalmat az „involváltnonkonformisták” és a „nem involváltnonkonformisták” elkülönülő csoportjai (különösen az előbbi) dominálják, nem igazolták vissza az adatok. Ez részben magyarázható azzal, hogy Wheeler változója csupán kétértékű volt (magas és alacsony szinten integráltak), köztes kategóriát nem alakított ki. A magyar adatok szerint az elítéltek döntő többségben (kétharmada) azonban éppen a kollektív és az izolált közötti vegyes csoportba került, míg a szélsőségesen elzárkózó és a rabtársak felé nyitott kategóriákba csupán 17–18 százalékuk. Wheeler cáfolatát az adja, hogy az izoláció és a konformitás köztes kategóriáinak közös metszetébe tartozik az elítéltek legnagyobb csoportja (minden negyedik tartozik ide).

¹⁷ Wheeler az extenzitási mutatót a következő kérdés alapján alakította ki: „Mióta bekerült a fegyintézetbe, került-e közeli barátságba más elítéltekkel?” A felkínáltak közül az „Igen, néhányal (3–5)” és „Igen, sokkal (5 vagy többel)” lehetőségeket választókat tekintette erősen, míg a „Nem” és „Igen, 1–2-vel”-t gyengén involváltnak. A kapcsolatok intenzitását pedig a „Gondoljon vissza az eltelt egy hónapra, amit itt a fegyintézetben töltött. Mit mondana arról, hogy szabadideje nagy részét hogyan töltötte?” kérdés segítségével képezte. Az ehhez tartozó válaszlehetőségek: „Legtöbbször rabok egy olyan csoportjával, akik sokat vannak együtt”, „Egy-két rabbal”, „Néhány különböző rabbal, de nem csoporttal”, „Főként egyedül”. Ezek közül az első kettőt sorolta az erősen, a másik kettőt pedig az alacsonyan involváltnak csoportjába.

¹⁸ Az itemek: „Úgy tűnik, hogy nem tudok kijönni az elítéltek többségével”, „Jó, ha az ember itt magába zárkózik, amennyire csak tud”, „Az elítélttársak többsége nem túl barátságos velem”, „Nem igazán érzek senkit közel magamhoz az itteni elítéltek közül”.

13. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és a rabtársakhoz való viszony szerint

Rabtársakhoz való viszony	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
Izolált	32,3	49,2	18,5	65
Részben izolált	30,2	41,8	28,0	232
Kollektív	19,1	30,9	50,0	68

$$\chi^2 (4df) = 17,530 \text{ p}<.01 \quad \gamma = 0,271 \text{ p}<.001$$

Ezen a ponton érdemes néhány gondolat erejéig kilépni a konformitás index keretei közül. A Wheeler-féle (és a jelen kutatásban is alkalmazott) indexet felépítő szituációk közül ugyanis kettő kifejezetten a rabtársakhoz való viszonyra vonatkozik. Az egyik egy (kényszer hatására) szökésben való közreműködéssel kapcsolatos, amelyet a személyzet észlel és döntési helyzetbe hozza a segítő elítéltet, hogy vállalja-e a büntetést vagy pedig elárulja az őt fenyegetők nevét (ezzel csökkentve saját büntetését). A másik szituációban pedig egy barátért való kockázatvállalás vagy kockázatkerülés alternatívája közül kellett választania a szereplőnek. E kettő közötti legfontosabb különbség az, hogy míg az előbbi a rab-szolidaritás tágabb, addig az utóbbi annak szűkebb körére kérdez rá. A 14. táblázatból jól látszik, hogy a rabtársaktól való elzárkózás mértéke és az egymás közötti összetartás egymással szorosán összefüggnek. Ugyan a két szituációnál csak kétértékű (konform vagy nonkonform) változóra építhettem, az azért említést érdemel, hogy sem a szélsőséges elzárkózás, sem annak ellentettje esetében nem olyan egyértelmű a konformitás, illetve a nonkonformitás, mint azt korábban Wheeler feltételezte. Az izolált elítéltek körében ugyanis 60–40, a kollektív orientációval rendelkezőknél pedig 30–70 a konform-nonkonform módon válaszoló aránya. A középső (részben izolált) kategóriához tartozók esetében pedig csak kevés haladja meg a személyzet elvárásait elvben betartók hányada az azokat elutasítókat.

14. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és a rabtársakhoz való viszony szerint

Rabtársakhoz való viszony/szituáció	A személyzet elvárásainak való megfelelés		
	konform	nonkonform	n
„Spicliség” kettős nyomás alatt*			
Izolált	58,5	41,5	65
Részben izolált	53,9	46,1	232
Kollektív	30,9	69,1	68
Kockázatvállalás egy barátért**			
Izolált	63,1	36,9	65
Részben izolált	51,7	48,3	232
Kollektív	29,4	70,6	68

* χ^2 (2df) = 13,175 p < .001   ** χ^2 (2df) = 16,228 p < .001
 $\gamma = 0,309$ p < .001 $\gamma = 0,375$ p < .001

A személyzeti normákhoz való viszony feltehetően nem független attól, hogy az elítélt miként vélekedik magáról az intézetről és annak személyzetéről. A múltbeli szituacionális technikára épülő kutatások nem, az attitűdinális eszközöket használók viszont gyakran vizsgálták az általam összefoglaló néven „intézeti indikátoroknak” tekintett változókat. Így az intézeti személyzettel kapcsolatos oppozíciót, a tőlük való elzárkózást és a hatalomtól való megfosztottság magas szintjét a prizonizációval szorosan összefüggő tényezőkként értelmezték. Szándékosan nem használok itt a „determináns” kifejezést, mert a változók modelleken belüli „helye” – sok esetben még egy szerző munkáiban – sem volt mindig „egyértelmű”. A személyzetellenességet például Thomas egyik munkájában egyfelől a prizonizáció indikátoraként kezelte, másfelől pedig a prizonizáció „következményei” között szerepeltette modelljeiben (Thomas 1971). Későbbi munkáiban lényegében már csak az utóbbit, vagyis a „következmény”-felfogást alkalmazta (Thomas–Foster 1972, Thomas–Poole 1975, Thomas 1977, Thomas–Petersen–Cage 1981, Thomas–Hyman–Winfrey 1983). Mások viszont a deprivációs modell egyik fontos mutatójaként értelmezték ezt a vélemény típust (Rhodes 1979, Paterline–Petersen 1999). Az említett szerzők voltaképpen nem határolták el egymástól egyértelműen a prizonizációs és személyzet tagjaival szembeni elutasítást kifejező véleményt, amit az bizonyít, hogy a változók fogalmi meghatározásaiban és a jelenségek mérésére használt állításokban sok a „közös elem”, illetve a megadott magyarázó mechanizmusok is némely esetben „egymásba csúsztak” (kontamináltak). Valóban nehéz elhatárolni egymástól a rabkohéziót középpontjába helyező rabtörvényt és a személyzet elutasítását, hiszen előbbinek csoportdinamikai szempontból „komplementere” az utóbbi. Thomas prizonizációt mérő változójának itemei között ezen kívül olyanok is szerepeltek, melyek a személyzet tagjaitól való kommunikációs elzárkózásra vonatkoztak, ám nem képzett ezek alapján külön változót. A börtönön belüli hatalomtól való megfosztottság (strukturális/kontextuális elidegenedettség) esetében a kutatók között konszenzus volt

abban, hogy az a deprivációs modell egyik fontos tényezőjeként értelmezhető. Habár a fenti szerzők nem hivatkoztak rá, valójában utóbbi a Sykes-féle „bebörtönzési kínok” egyike, az autonómiától való megfosztottság egy lehetséges indikátora. Kutatásomban az intézeti viszonyt jelző változókat (hasonlóan a kriminális ideológia mutatói esetében jelzettekhez) főkomponens elemzéssel határoltam el egymástól, majd pedig hármas csoportokat alakítottam ki. Ezen intézeti mutatók kapcsán megközelítem abban tér el a korábbiaktól, hogy a személyzet két meghatározó csoportját (a nevelőket és a felügyelőket) illető attitűdöket külön mértem, mint ahogy a személyzettől való elzárkózást is. A kontextuális elidegenedettséget viszont a korábbiakhoz hasonló módon alakítottam ki. Azt vártam, hogy minél nagyobb az elutasítás a nevelőkkel és a felügyelőkkel szemben, minél inkább fontosnak tartják a tőlük való elzárkózást az elítéltek, és minél erősebben érzik úgy, hogy nincsenek hatással saját sorsuk alakulására büntetésük ideje alatt, annál dominánsabbá válik a nonkonform választípus. A kapott eredmények egyértelműen jelzik, hogy feltevéseim nem voltak alaptalanok, hiszen minden esetben erős és szignifikáns összefüggéseket jeleznek az adatok (15. táblázat).

15. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés és az intézethez (és annak személyzetéhez) való viszony szerint¹⁹

Az intézethez és annak személyzetéhez való viszony	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
Nevelők megítélése*				
<i>Pozitív</i>	40,0	45,5	14,5	110
<i>Részben pozitív</i>	28,4	40,7	30,9	194
<i>Negatív</i>	8,2	34,4	57,4	61
Felügyelők megítélése**				
<i>Pozitív</i>	50,0	37,9	12,1	66
<i>Részben pozitív</i>	30,6	44,0	25,4	193
<i>Negatív</i>	11,3	37,7	50,9	106

¹⁹ Mintaitemek az indexek kialakításához: Nevelőkkel kapcsolatos vélemények: „A nevelőket itt csak a fizetésük érdekli és nem az, hogy segítsenek nekünk”, „A nevelők fontos szerepet töltenek be ebben az intézetben”, „Úgy tűnik, hogy a nevelők eléggé segítőkészek, ha az elítéltek személyes problémáiról kell beszélgetni”. Felügyelőkkel kapcsolatos vélemények: „A felügyelők többsége hajlandó sok mindent megtenni azért, hogy segítsen az elítélteknek”, „Az itteni felügyelők valóban igyekeznek minket emberként, és nem csupán egy számként kezelni”, „A felügyelet tagjai nem segítenének egy rabnak, még ha tudnának, akkor sem”. Személyzettől való elzárkózás: „Bárki, aki személyes problémáiról a személyzet tagjaival beszél, az gyenge”, „Jobb, ha a személyzet tagjainak az igazság helyett azt mondod, amit hallani akarnak, ha minél előbb ki akarsz kerülni innen”, „Az elítéltek közül, aki megbízik a felügyelet tagjaiban, az örült”. Hatalomtól való megfosztottság: „Nincs semmi beleszólásunk abba, hogy miként bánnak velünk itt az intézetben”, „A személyzet többsége nyitott a javaslatainkra, hogy miként javítsunk az itteni körülményeken”, „Ez a hely úgy működik, hogy a személyzet dolgát megkönnyíti, de az elítéltek szükségleteire és vágyaira nincs tekintettel”.

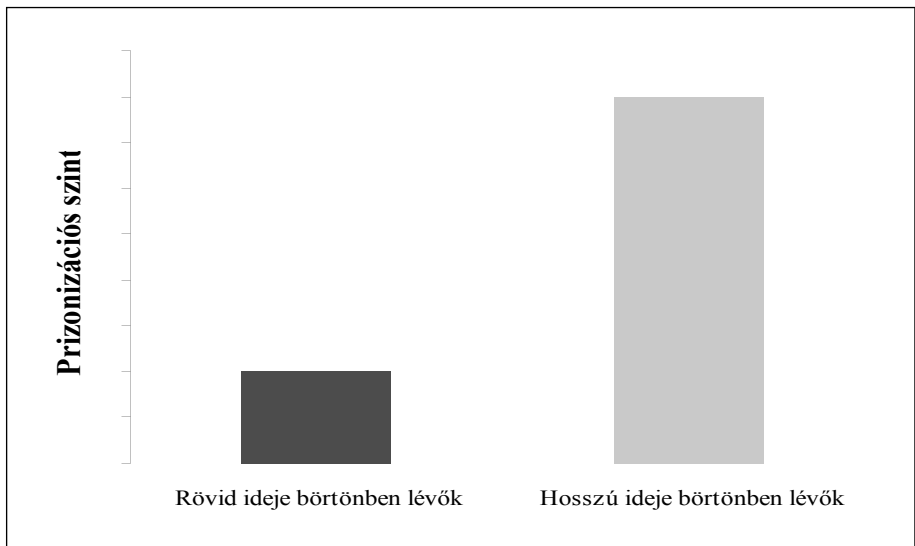
Az intézethez és annak személyzetéhez való viszony	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
Személyzettől való elzárkózás***				
Nyitott a személyzet tagjai felé	46,7	43,3	10,0	30
Részben elzárkózó	31,8	42,6	25,6	242
Elzárkózó	14,0	36,6	49,5	93
Hatalomtól való megfosztottság érzés****				
Gyenge	43,2	36,4	20,5	44
Közepes	30,7	42,1	27,2	202
Erős	19,3	41,2	39,5	119
χ^2 (4df) = 38,816 p < .001 γ = 0,437 p < .001 ** χ^2 (4df) = 46,397 p < .001 γ = 0,491 p < .001 *** χ^2 (4df) = 28,958 p < .001 γ = 0,441 p < .001 **** χ^2 (4df) = 12,808 p < .01 γ = 0,269 p < .001				

A táblázatból az is látszik, hogy a személyzet két, markáns csoportjával kapcsolatos vélemények eltérnek egymástól. A nevelők megítélése inkább a pozitív, a felügyelőké viszont a negatív tartomány felé húz. A tőlük való elzárkózáshoz és a hatalomnélküliséghez a válaszadók döntő hányada ambivalensen viszonyul, de a két szélső értékből az elzárkózók és a magas szinten elidegenedettek vannak többségben.

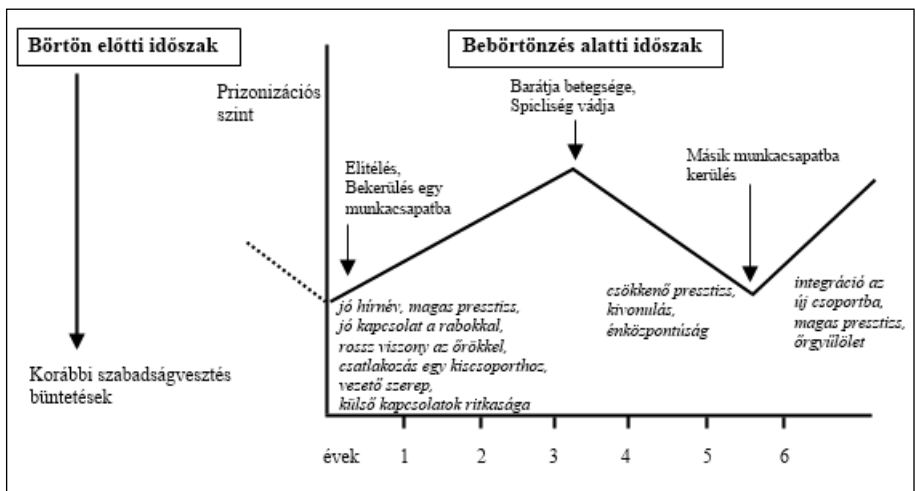
Az időtényező és a konformitás összefüggése

Az időtényező prizonizációs folyamatban játszott szerepe talán az egyik legfontosabb vizsgálati szempont, hiszen Clemmer rövid definíciójában a fogvatartotti érték- és normarendszer „átvételére” helyezte a hangsúlyt, ez pedig azt sugallja, hogy a prizonizációs folyamat egyfajta időfüggvény jellegűt hordoz. A későbbi empirikus kutatások időfelfogása – véleményem szerint – félreértéseken alapul. Clemmer ugyanis két szempontból is tárgyalta munkájában az időfaktor szerepét, de egyik esetben sem úgy (vagy nem pontosan úgy), ahogy azt a rá hivatkozók interpretálták. Egyfelől a prizonizáció „univerzális faktorai” között említette azt, hogy a „hosszú és a rövid ítélethossz” befolyásolhatja annak szintjét (előbbi felerősítheti, utóbbi pedig gyengítheti azt). Másfelől pedig azt állította, hogy a prizonizáció sok esetben hajlamos a szabálytalanságra, bizonyos esetekben pedig ciklikusság jellemezheti. Ezt a kétféle logikát szemléltetik az alábbi két ábra.

1. ábra Clemmer felfogása az időtényező prizonizációs szerepét illetően

2. ábra Clemmer felfogása a prizonizáció ciklikusságát illetően²⁰

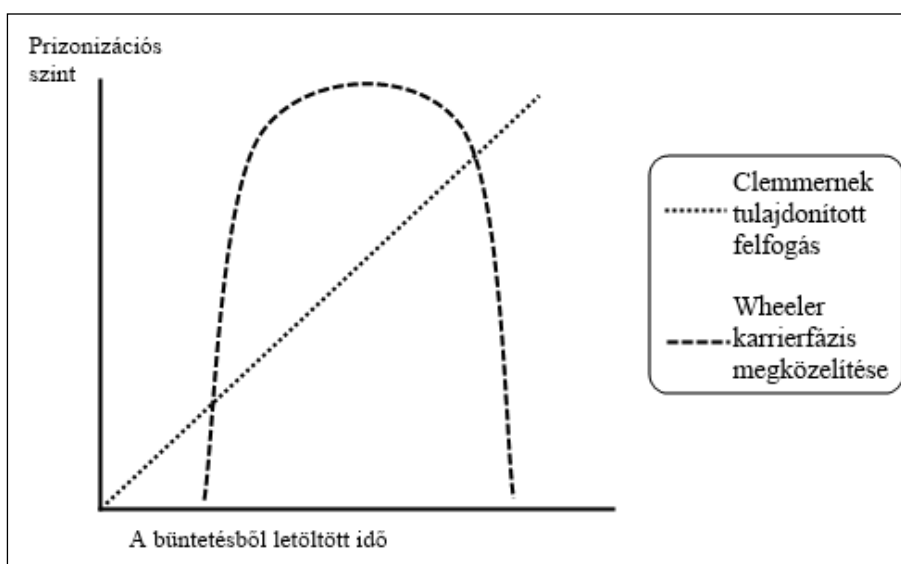

Wheeler volt az, aki elsőként, mindjárt két szerepben is vizsgálta az időfaktor prizonizációs szintre gyakorolt hatását. Azt egyrészt az intézetben töltött idő oldaláról közelítette meg, amely állítása szerint megfelelt

²⁰ Clemmer hét esettanulmányon keresztül mutatta be a prizonizációs folyamat működését. A bemutatott ábra az egyik esetre vonatkozik, a többi példát lásd Clemmer (1940: 304-315).

Clemmer időfelfogásának.²¹ Másrészt pedig az úgynevezett „karrierfázisok” prizonizációs folyamatban betöltött szerepét hangsúlyozta, amelyekkel elsődlegesen a szabadulás idejének közeledtével bekövetkező gondolkodásbeli változásokra fókuszált. Ezt Merton „anticipatív szocializáció” elméletével hozta összefüggésbe, és azt feltételezte, hogy közelebb kerülve a büntetés kitöltésének időpontjához egy sajátos „readaptációs” folyamat megy végbe, vagyis az elítélt bizonyos értelemben „felkészül” a külvilágba való visszatérésre, és ez az értékrendszer változásával is együtt jár. Ezt a folyamatot a fogvatartottak „korai”, „kései” és „középső” kategóriákba sorolásával, illetve az ezekben lezajlott konform és nonkonform válaszok eltéréseivel látta megragadhatónak. Ezt a két felfogást, a közöttük lévő különbségeket mutatja a 3. ábra.

3. ábra Wheeler kétféle megközelítése az időtényező prizonizációs szerepét illetően

Wheeler fentiekre vonatkozó kutatási eredményei azt mutatták, hogy a prizonizációs szint a büntetésből letöltött idő függvényében növekvő tendenciát mutat, illetve azt is, hogy az elítéltekre a büntetésük első és utolsó fázisában alacsonyabb szintű prizonizáció (vagyis magasabb szintű konformitás) jellemző a „középső” fázishoz képest. Utóbbit azzal magyarázta, hogy a „korai” és „kései” karrierfázisokban az elítéltek referenciacsoportjait még, és újra az intézet falain kívüli személyek jelentik,

²¹ Clemmer egy félmondatára hivatkozott a prizonizáció és az idő összefüggésével kapcsolatban: „...az elítéltek attitűdjét illető hónapról hónapra bekövetkező változások a fegyintézeti miliőben” (Clemmer 1940: 294, idézi Wheeler 1961b: 698). Ebből azonban nem következik, hogy Clemmer azon az állásponton lett volna, hogy az idő függvényében monoton növekvő tendencia érvényesülne az elítéltek prizonizációs szintjét illetően. A „változások” kifejezés alatt ugyanis – ez munkájából egyértelműen kiderül – a különböző tényezők hatására bekövetkező emelkedést, de a csökkenést is értette.

amelynek velejárója az, hogy inkább utasítják el a fogvatartottak normarendszerét, viszont amikor a legtávolabb vannak a társadalomtól, akkor jobban elfogadják azt. Az időtényező prizonizációs folyamatban játszott szerepének vizsgálata évtizedek óta az egyik legvitatottabb témának számít, egyesek ugyanis megerősítették Wheeler feltevéseit, mások viszont azok cáfolatát adták (Garabedian 1963, Ward–Kassebaum 1965, Glaser 1964, Wellford 1967, Atchley–McCabe 1968, Troyer–Frease 1975, Jensen–Jones 1976, Slosar 1978, Reisig–Lee 2000, Gillespie 2003).

Tanulmányomban Wheeler mindkét időre vonatkozó feltevését teszteltem, az általa használt technikák mellett egy harmadik módszerrel is. Wheeler a letöltött idő hosszát illetően három kategóriát különített el: kevesebb mint egy hónap, hat hónap és két év között, két év felett. Saját vizsgálatomban pedig az egy évet vagy kevesebbet, az egy-három évet, három év feletti letöltött idővel kapcsolatos kategóriákat használtam.²² A karrierfázisokat Wheeler úgy alakította ki, hogy az első hat hónapjukat letöltőket tekintette a „korai”, a hat hónapon belül szabadulókat „kései”, az egyikbe sem sorolhatókat pedig a „középső” fázisba tartozóknak. Ettől az általam alkalmazott technika csupán abban tért el, hogy nem fél, hanem egy évet vettem figyelembe az ítéletből letöltött és a még hátralévő időtartam esetében. E kettőn kívül az időtényezőt egy harmadik módon is mértem, hasonlóan néhány más kutatóhoz (Jensen–Jones 1976, Rhodes 1979). Gyanítható ugyanis, hogy a Wheeler-féle technikák túlságosan mechanikus szemléletűek, egy olyan változót is kialakítottam, mely azt mutatja, az egyén saját kiszabott ítéletéhez képest (azaz relatív értelemben) annak korai, kései vagy középső fázisában helyezkedik el. Az eredményeket tartalmazza a 16. táblázat.

16. táblázat A válaszadók megoszlása a személyzet elvárásainak való megfelelés a büntetésből letöltött idő, valamint a karrierfázisok két típusa szerint

Büntetésből letöltött és karrierfázisok	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
A büntetésből letöltött idő hossza*				
1 év alatt	41,2	38,2	20,6	34
1–3 év	31,1	39,9	29,1	148
3 év felett	24,0	42,6	33,3	183
Intézeti karrierfázisok (Wheeler megközelítése szerint)**				
Korai (1 év alatt)	41,2	38,2	20,6	34
Középső	28,7	41,6	29,7	209
Kései (1 évnél kevesebb van hátra)	24,6	41,0	34,4	122

²² Ennek elsősorban gyakorlati oka volt. Mivel a vizsgálatot egy „letöltő” intézetben végeztem és kizárólag a már jogerősen elítélteket kérdeztem, a fél évet vagy kevesebbet letöltők száma nagyon alacsony volt. Ez abból adódik, hogy a szabadságvesztés letöltését jellemzően előzetes letartóztatásban kezdik meg az elítéltek, és a későbbi jogerőre emelkedés esetén ez beleszámít a teljes ítéletbe.

Büntetésből letöltött és karrierfázisok	A személyzet elvárásainak való megfelelés			n
	konform	közepes	nonkonform	
Intézeti karrierfázisok (a kiszabott szabadságvesztéshez képest)***				
<i>Korai</i>	40,0	34,3	25,7	35
<i>Középső</i>	32,5	37,3	30,2	126
<i>Kései</i>	24,0	44,6	31,4	204

* χ^2 (4df) = 5,447 p<.25 γ = 0,163 p<.05   ** χ^2 (4df) = 4,421 p<.35 γ = 0,147 p<.10   *** χ^2 (4df) = 5,551 p<.25 γ = 0,129 p<.10

A fenti adatok arra utalnak, hogy függetlenül attól, milyen módon közelítünk az időhöz, a nonkonform válaszokat illetően az idő függvényében emelkedő tendenciáról beszélhetünk. Wheeler két feltevése kapcsán az egyes táblákban szereplő cellák szinte egymásra másolhatók. A konformitás szempontjából „vegyes” kategóriába mindkét esetben az elítéltek hasonló hányada (38–42 százaléka) tartozik. A konform válaszadók aránya a letöltött idővel, valamint a koraitól a kései karrierfázisig előrehaladva 41-ről 24 százalékra csökken. Ellenben a személyzet elvárásaival szembehelyezkedőké 21-ről 33–34 százalékra emelkedik. Utóbbival kapcsolatban meg kell említeni azt is, hogy a különbség az 1–3 év és a 3 év feletti kategóriái között már korántsem olyan jelentős, az inkább csak a büntetésük első szakaszában járókhoz viszonyítva értelmezhető eltérésként. Ugyanez elmondható a Wheeler-féle karrierfázis megközelítésről is. A harmadik időváltozó, a relatív besorolás esetében is hasonló tendenciát rajzolódna ki: a konform módon válaszolók arányai ugyanolyan mértékben csökkentek, mint a másik két megközelítés esetében. Am ahelyett, hogy ez a nonkonform válaszok megerősödéséhez vezetne, inkább úgy tűnik, hogy a személyzeti normákhoz való ambivalens véleményítípus megerősödésével jár együtt. A közepesen konform válaszadók aránya ugyanis a büntetésük első harmadában járók körében 34, az utolsó szakaszban viszont 45 százalék. Összességében tehát úgy tűnik, hogy az idő múlásával a nonkonform válaszok erősödnek fel, a konform típus pedig elhalványulni látszik, amely a szabadulás közeledtével sem változik.

Összefoglalás

Kutatásommal sikerült tehát igazolni azt, hogy a rabtársadalom korántsem egységesen áll szemben a személyzet elvárásaival. Utóbbi kétségtelenül jól azonosítható csoportot jelent az elítéltek között, de a konform választípust képviselők hasonló arányt képviselnek. Megerősítést nyert továbbá, hogy a fiatalabbak, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, a kiterjedtebb kriminális múlttal rendelkezők, a bűnözést támogató nézeteket elfogadók azok, akik a nonkonformitás pártján állnak. Várakozásaimmal ellentétben az intézeten kívüli kapcsolatok gyakorisága, illetve a szabadulást követő időszak családi, baráti kötelekekre vonatkozó optimizmus nemhogy csökkenti, hanem növeli a hivatalos normák elutasításának esélyét, míg a stigmatizáció előrevetítése éppen ellenkezőleg hat. További

fontos eredmény, hogy a rabtársadalomba való bekapcsolódás mértéke és a személyzeti normákhoz való igazodás között is sikerült együttjárást kimutatni, bár ez távolról sem olyan erős, mint azt korábban feltételezték. A nonkonformitást valószínűsítő tényezőkként sikerült továbbá azonosítani a személyzethez való negatív viszonyt, valamint a hatalomtól való megfosztottság érzetét is. Nem, illetve csak részlegesen sikerült viszont kimutatni a fogva tartás körülményeinek konformitásra gyakorolt hatását. Az eredmények visszaigazolták, hogy a börtönben töltött idővel „elmélyülnek” a nonkonform válaszok, ugyanakkor azt nem, hogy a szabadulás közeledténél konformitást erősítő hatása lenne. Ezek az eredmények csupán egy intézetre nézve érvényesek, ezért szükség lenne egy olyan átfogóbb, valamennyi intézetet (de legalábbis intézettípust) felölelő prizonizációs vizsgálatsorozatra, amellyel az „általánosíthatóság körei” kiterjeszthetők. Egy jövőbeli kutatás keretében érdemes volna azt a kérdést is tisztázni, hogy a börtönön belüli szabályok elutasítása mennyire „determinálja” a szabadulást követő normakövetést, hiszen erről csak közvetett információkat szolgáltatnak az ilyen és ehhez hasonló adatfelvételek, ám ezek kétségkívül fontosak lehetnek a büntetőpolitikai irányok kijelölésénél vagy akár a társadalmi reintegrációt segítő programok tervezésénél. Kíváncsinos továbbá a módszertani apparátus fejlesztése is, amely lehetővé tenné a hipotetikus konfliktusszituációkra adott válaszok mögött lévő döntési mechanizmusok alaposabb feltárását.

Irodalom

- Alpert, G. P. (1978): A Comparative Study of the Effects of Ideology on Prisonization: A Research Note. In: *LAE Journal of the American Criminal Justice Association*, 41. évfolyam, 1. szám: 77–86.
- Atchley, R. C. – McCabe P. M. (1968): Socialization in Correctional Communities: A Replication. In: *American Sociological Review*, 33. évfolyam, 5. szám: 774–785.
- Berk, B. B. (1966): Organizational Goals and Inmate Organization. In: *American Journal of Sociology*, 71. évfolyam, 5. szám: 522–534.
- Clemmer, D. (1940): *The Prison Community*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Clemmer, D. (1950): Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. In: *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41. évfolyam, 3. szám: 311–319.
- Clemmer, D. (1959): The Prisoners' Pre-Release Expectations of the Free Community. In: *Proceedings of the Eighty-Ninth Annual Congress of the American Correctional Association*. p. 244–248.
- Cline, H. F. – Wheeler, S. (1968): The Determinants of Normative Patterns in Correctional Institutions. In: Christie, N. (szerk.): *Scandinavian Studies in Criminology*. 2. kötet. Oslo: Universitetsforlaget. p. 173–184.
- Garabedian, P. G. (1963): Social Roles and Processes of Socialization in the Prison Community. In: *Social Problems*, 11. évfolyam, 2. szám: 139–152.
- Garofalo, J. – Clark, R. D. (1985): The Inmate Subculture in Jails. In: *Criminal Justice and Behavior*, 12 évfolyam, 4. szám: 415–434.
- Gillespie, W. F. (2003): *Prisonization: Individual and Institutional Factors Affecting Inmate Conduct*. New York: LFB Scholarly Publishing.
- Glaser, D. (1964): *The Effectiveness of a Prison and Prison System*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Grusky, O. (1959): Organizational Goals and the Behavior of Informal Leaders. In: *American Journal of Sociology*, 65. évfolyam, 1. szám: 59–67.

- Irwin, J. (1970): *The Felon*. New York: Practice Hall.
- Irwin, J. – Cressey, D. R. (1962): Thieves, Convicts and the Inmate Culture. In: *Social Problems*, 10. évfolyam, 2. szám: 142–155.
- Jensen, G. F. – Jones, D. (1976): Perspectives on Inmate Culture: A Study of Women in Prison. In: *Social Forces*, 54. évfolyam, 3. szám: 590–603.
- Lippmann, W. (1922): *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Luhmann, N. (2005): *Soziologische Aufklärung 1*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Mathiesen, T. (1965): *The Defences of the Weak: A Sociological Study of a Norwegian Correctional Institution*. London: Tavistock.
- Miller, W. B. (1958): Lower Class Culture as a Generating Milieu for Gang Delinquency. In: *Journal of Social Issues*, 14. évfolyam, 3. szám: 5–19.
- Papp G. (2010): *A prizonizációs elmélet újragondolása és alkalmazási lehetőségei egy hazai fegyintézeti populáción*. PhD disszertáció. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem.
- Paterline, B. A. – Petersen, D. M. (1999): Structural and Social Psychological Determinants of Prisonization. In: *Journal of Criminal Justice*, 27. évfolyam, 5. szám: 427–441.
- Reisig, M. D. – Lee, Y. H. (2000): Prisonization in the Republic of Korea. In: *Journal of Criminal Justice*, 28. évfolyam, 1. szám: 23–31.
- Rhodes, M. L. (1979): *The Impact of Social Anchorage on Prisonization*. PhD disszertáció. Texas: A&M University.
- Slosar, J. A. (1978): *Prisonization, Friendship, Leadership*. Toronto: Lexington Books.
- Sykes, G. M. (1956): Men, Merchants, and Toughs: A Study of Reactions to Imprisonment. In: *Social Problems*, 4. évfolyam, 2. szám: 130–138.
- Sykes, G. M.: (1958): *The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Sykes, G. M. – Messinger, S. L. (1960): The Inmate Social System. In: *Theoretical Studies in the Social Organization of the Prison*. New York: Social Science Research Council. p. 5–19.
- Thomas, C. W. (1970): Toward a More Inclusive Model of the Inmate Contraculture. In: *Criminology*, 8. évfolyam, 3. szám: 251–263.
- Thomas, C. W. (1971): *Determinants of Prisonization: A Test of Two Analytical Perspectives on Adult Resocialization in Total Institutions*. PhD disszertáció. University of Kentucky.
- Thomas, C. W. (1973): Prisonization or Resocialization?: A Study of External Factors Associated with the Impact of Confinement. In: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 10. évfolyam, 1. szám: 13–21.
- Thomas, C. W. (1975): Theoretical Perspectives on Alienation in the Prison Society: An Empirical Test. In: *Pacific Sociological Review*, 18. évfolyam, 4. szám: 483–499.
- Thomas, C. W. (1977): Prisonization and its Consequences: An Examination of Socialization in a Coercive Setting. In: *Sociological Focus*, 10. évfolyam, 1. szám: 53–68.
- Thomas, C. W. – Foster, S. C. (1972): Prisonization in the Inmate Contraculture. In: *Social Problems*, 20. évfolyam, 2. szám: 229–239.
- Thomas, C. W. – Hyman, J. – Winfree, T. L. (1983): The Impact of Confinement of Juveniles. In: *Youth Society*, 14. évfolyam, 3. szám: 301–319.
- Thomas, C. W. – Petersen, D. M. (1977): *Prison Organization and Inmate Subcultures*. Indianapolis: Bobbs-Merrill
- Thomas, C. W. – Petersen, D. M. – Cage, R. J. (1981): A Comparative Organizational Analysis of Prisonization. In: *Criminal Justice Review*, 6. évfolyam, 1. szám: 36–43.
- Thomas, C. W. – Poole, E. D. (1975): The Consequences of Incompatible Goal Structures in Correctional Settings. In: *International Journal of Criminology and Penology*, 3. szám: 27–42.
- Tittle, C. R. – Tittle, D. P. (1964): Social Organization of Prisoners: An Empirical Test. In: *Social Forces*, 43. évfolyam, 2. szám: 216–221.

TANULMÁNY

- Troyer, J. G. – Frease, D. E. (1975): Attitude Change in a Western Canadian Penitentiary. In: *Canadian Journal of Criminology and Corrections*, 17. évfolyam, 3. szám: 98–116.
- Ward, D. A. – Kassebaum, G. G. (1965): *Women's Prison: Sex and Social Structure*. Chicago: Aldine.
- Wellford, C. (1967): Factors Associated with Adoption of the Inmate Code: A Study of Normative Socialization. In: *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 58. évfolyam, 2. szám: 197–203.
- Wheeler, S. (1958): *Social Organization in a Correctional Community*. PhD disszertáció. Washington: University of Washington.
- Wheeler, S. (1959): Social Organization and Inmate Values in Correctional Communities. In: *Proceedings of the American Prison Association*. New York: American Correctional Association. p. 189–198.
- Wheeler, S. (1961a): Role Conflict in Correctional Communities. In: Cressey, D. R. (szerk.): *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York: Holt, Rinehart and Winston. p. 229–259.
- Wheeler, S. (1961b): Socialization in Correctional Communities. In: *American Sociological Review*, 26. évfolyam, 5. szám: 697–712.
- Zingraff, M. T. (1975): Prisonization as an Inhibitor of Effective Resocialization. In: *Criminology*, 13. évfolyam, 3. szám: 366–388.